

De standen en het socialisme

1875-C.1882

De eerste Vlissingse socialistenvereniging ontstond niet als een automatisch produkt van de werfindustrie, die na 1875 tot ontwikkeling kwam. Tal van maatschappelijke en politieke, ook internationale, spanningen oefenden een belangrijke invloed uit. De standenstructuur die de maatschappij kenmerkte kraakte in haar voegen, van onderop kwam internationaal en nationaal een stem op die een gelijk recht voor allen eiste. Vlissingen maakte dit proces op zijn manier door.

a. over standen

Over de begrippen stand, standenmaatschappij en standenstructuur is de laatste twintig jaar met grote regelmaat geschreven. Voornamelijk werd in die publicaties de vraag behandeld hoe men tot een juiste sociale stratificatie van de negentiende eeuwse maatschappij kon komen. Het probleem dat de onderzoekers te overwinnen hadden was dat stand, niet de economisch bepaalde klasse, het principe was waarnaar de toenmalige maatschappij geordend werd. Hoeveel standen kon je onderscheiden en hoe moest je die onderscheiden? De socioloog F. van Heek noemde sociaal prestige het eerste kenmerk waarnaar standen onderscheiden werden. Geboorte en beroep waren in dat sociaal prestige belangrijk. Als tweede element noemde hij de levensstijl: daaronder moeten we verstaan het uiterlijke leven dat iemand leidde, hoe zijn woning eruit zag, waar deze stond en hoe groot zijn huishouding was. In 1875 hield het standsonderscheid nog minder verband met juridische rechten, dan vóór 1800 het geval was geweest. Een politiek recht als het kiesrecht speelde een veel groter rol: in de maatschappij scheidde een kloof hen die het kiesrecht hadden en hen die het niet hadden.⁸³

Zo werden de standen onderscheiden. In het algemeen wordt nu een driedeling (grote burgerij, kleine burgerij, werkende stand) aangehouden, eventueel verfijnd tot 6 standen. Standen waren een lokaal verschijnsel, niet nationaal zoals klassen. De standenstructuur kon alleen in een beperkte gemeenschap gehandhaafd worden. Naarmate de plaatselijke omstandigheden meer door nationale ontwikkelingen en besluiten bepaald werden, werd de standenstructuur zwakker. Welke mensen deel uitmaakten van welke stand en zelfs hoeveel standen er naar hun mening waren, verschilde van stad tot stad. In Rotterdam onderscheidt M.J.F. Robijns rond 1850 vier hoofdstanden: de aristocratie, de fatsoenlijke stand, de kleine burgerij en de volksklasse. Th. van Tijn daarentegen meent (met Multatuli in de hand) dat in de Nederlandse steden 'talrijke' standen en substanden te onderscheiden waren. Beide schrijvers hebben eigenlijk gelijk: grove standenindelingen werden wel gemaakt, maar ze werden steeds verfijnder naarmate groepen vlakbij de eigen stand werden beschouwd. De lagen die de Amsterdamse werkmans onder 'heeren' begreep hielden lange tijd in de negentiende eeuw een streng onderling onderscheid tussen eerste en tweede coterie aan: 'men at niet bij elkaar en er vonden vrijwel geen onderlinge huwelijken plaats'. Verderop in dit

hoofdstuk zal blijken hoe de Vlissingse werklieden, door de hogere standen als één blok gezien ('het volk'), onderling ook zeer nauwkeurig afscheidingen aanbrachten.⁸⁴

Voor ons zijn deze vragen naar de gelaagdheid van de negentiende eeuwse maatschappij voorshands minder belangrijk dan vragen als hoe de standenmaatschappij functioneerde, hoe het standsonderscheid en -besef het gedrag van de negentiende-eeuwers beïnvloedden en hoelang de standenmaatschappij bleef bestaan. Uiterlijkheid kenmerkte het leven in de standenmaatschappij. Van Heek stelt, dat een standenstructuur zich van boven naar beneden ontwikkelde uit de behoefte van de hoogste standen om zich af te scheiden van wat zij als lagere standen zagen en zo voort. *'Iedere stand kenmerkt zich door een bepaalde levensstijl, die hij aan zijn leden oplegt'*. Stand ophouden, als fatsoenlijk mens door het leven gaan waren heel belangrijke eisen die de negentiende eeuwse zichzelf stelde. Dat wil overigens niet zeggen dat sociale stijging in een standenmaatschappij onmogelijk was. De familie Wibaut is een Vlissingse voorbeeld van sociale stijging in een standenmaatschappij. Wel was het een vereiste dat je je gedroeg naar de normen van de stand waar je in terecht kwam. Zo alleen al werd sociale stijging door het standsonderscheid vertraagd.⁸⁵

Wie zich richt op sociale stratificatie kan over het hoofd zien dat de standenmaatschappij een vorm van sociale controle was, een samenhangend economisch, sociaal, politiek en ideologisch systeem dat een ieder op de plaats hield welke de hogere stand wenste. De standenmaatschappij was een maatschappelijke organisatievorm waarin de hogere standen het maatschappelijk leven beheersten, althans trachtten te beheersen. Dat gegeven is belangrijk, want een verzwakking van de standenmaatschappij zou de heerschappij van de hogere standen in gevaar kunnen brengen. Standverschil bestond niet automatisch maar moest voortdurend door de hogere standen gehandhaafd worden, opdat ieder zich gedroeg naar zijn eigen stand en niet naar het voorbeeld van hogere standen. Een welhaast confuciaanse maatschappij leek het ideaal van de hogere standen. Het is bekend hoe met name dienstboden telkenmale werden vermaand, niet de *'bespottelijke en verderfelijke'* wens te koesteren hun meesteressen te evenaren, of zelfs te overtreffen in opschik en kleding. In Vlissingen diende een toneelvereniging uit de werkmansstand, 'Vermaak door Oefening', toneelstukken op te voeren die bij de werkmansstand pasten. Greep zij te hoog, dan was dat méér dan een domme keus. Zo meende de toneelcriticus van de *Vlissingse Courant* na een voorstelling van 'Vermaak door Oefening': *'Een werkmans mag zich even goed als elk ander vermaken op zijne wijze. Ge zult mij echter vergunnen te betuigen, dat ik voor de zulken onder hen geen achting heb, die buiten hun sfeer treden en op wie het spreekwoord toepasselijk is: als apen hoog klimmen willen, ziet men hun naakte b....'* Wanneer een dergelijk zich verheffen boven zijn stand reeds afgekeurd werd, hoeveel te meer zou het dan niet veroordeeld worden wanneer iemand van hoge stand begon 'het volk' tegen de heerschappij van de hogere standen op te zetten?⁸⁶

Het keurslijf van de stand gold voor alle standen, ook de hogere. De stand plaatste je niet alleen op een bepaalde positie in de maatschappij, maar eiste ook een geheel van gedragscodes en zelfs van overtuigingen: *'Hoe is deze man, die onder dezelfde omgeving, onder gelijke indrukken als wij allen geboren is, op zoo*

geheel van den onzen verschillenden weg geraakt en, al denkende, waarnemende en vergelijkende, tot slotsommen gekomen, die de meesten onzer niet kunnen, niet durven, niet willen aanvaarden? Ziedaar eene vraag welke ieder, die in de dingen des geestes belang stelt, zich onder het lezen van Multatuli's werken ongetwijfeld vaak heeft voorgelegd.' Dat was de gedachte van H.L.F. Pissiusse, hoofdredacteur van de *Middelburgsche Courant* en groot vereerder van de schrijver. Wie zich niet naar zijn stand gedroeg, of daarnaar dacht (maar hier konden de grenzen ruimer zijn), wekte opzien dan wel verontwaardiging. Zo snoerde standsbesef de stand aaneen en scheidde deze af van de mindere standen. Stond het de laatste niet de hogere na te apen, nog kwalijker was het wanneer iemand van een hogere stand veel omging met mensen uit lagere standen, met name uit 'het volk'. Dat heette 'encanailieren'. Omgang met 'het volk' diende zich te beperken tot particuliere liefdadigheid of tot opvoedende activiteiten die de fundamenteen van de standenmaatschappij verstevigden. Zo bestonden in de standenmaatschappij nauwkeurige scheidslijnen. Tussen 'het volk' en de hogere standen gaapte zelfs een grote kloof. De kennis die de fatsoenlijke en hogere standen, die in de politiek hun stem lieten horen, omtrent 'het volk' hadden was in het algemeen miniem.⁸⁷

Fatsoen gaf leden van een stand maatschappelijke achting en hield het onderscheid met de lager geplaatste overeind. Het bond opvattingen en gedrag van een ieder aan zijn stand. Eén van de belangrijkste eisen die het fatsoen stelde was onafhankelijkheid, of tenminste zelfstandigheid in de broodwinning. Mocht men al door particuliere hulp ondersteund worden, dan diende deze in alle gevallen aan de buitenwereld onbekend te blijven.

Het standsbewustzijn dat we bij de hogere standen tegenkwamen, kwam ook bij de werklieden voor, in de eerste plaats als de bescheidenheid die de werkmansstand tegenover de hogere standen paste. In verzoeken om belastingvermindering komt die bescheidenheid, zo niet onderdanigheid, nadrukkelijk naar voren. Met eerbied, ja 'met diepen Eerbied', werden de magistraten benaderd. De indruk van de afstand tussen lage en hoge standen is door dergelijke min of meer geijkte beleefdheidsuitdrukkingen heen onuitwisbaar. Vooral in de brieven die door professionele verzoekschriftenschrijvers opgesteld werden. Gezinnen werden dan in de 'goedgunstigheid' van de bestuurders aanbevolen, 'met diep gevoel van eerbied', terwijl B. Post met zijn 'nedrig en vriendelijk verzoek' 'in nederige afwachting UWWelEdele Achtbare Onderdanigste Dienaar' bleef. Zelfs maar de schijn van onwil moest weerlegd worden, want onwil werd al gauw als brutaliteit gezien. Bij de bescheidenheid paste overigens eerder een verzoek om genade dan een beroep op recht. Ten dele vloeide dat voort uit het feit, dat belastingplichtigen vaak met de natte vinger voor een bepaald bedrag werden aangeslagen. Het had echter ook te maken met de houding die van de lagere standen verwacht werd. Werklieden konden hun verzoek niet altijd zelf goed onder woorden brengen, daarom klinkt het vaak onbeholpen, welke indruk nog versterkt wordt door de gebrekkige spelling waarin de meeste verzoekschriften geschreven zijn.⁸⁸

Geen actie, maar eerbiedig opzien naar de magistraten hoorde bij de bescheidenheid die een mindere stand iemand oplegde. De 'Hoofdman der Werkmansvereeniging' dichtte bij de intocht van Arie Smit:

'Wilt gij voor ons een vader wezen,
 Geeft recht voor recht, voor 't kwaad ook straf,
 Dan zullen wij tevreden wezen,
 Vanaf Uw komst tot aan Uw graf.'⁸⁹

Een rechtvaardige vader dat moest de burgemeester wezen. *'U bent het hoofd u bent vader van on[s]'*, schreef de *'dood erme'* weduwe Nieuwkamp aan Smit. Smit moest zich eigenlijk net zo gedragen als de koning, die, naar A.R.J. Schenk meende, van een werkman geen rijksbelastingen vergde en *'veel minder hoofdelijk omslag want z.m. den koning die is verblijft als een werkman in de Winter van de armkas ofblijft en daar om Geeft hij zijn Giften en Gaven in de Winter nog aan de werkman om er Geen last van te hebe'*. In principe huisden bij de gezagsdragers als de burgemeester en de koning waren, gerechtigheid en goedertierenheid. Je kon hun hulp invoeren, omdat ze in wezen goed waren en het goede wilden. De basis keek in diepe eerbied en vol vertrouwen op naar de top van de piramide en lijkt niet in de gaten te hebben gehad dat ze die top droeg.⁹⁰

In hoeverre hadden de werklieden het idee ook zelf een stand te vormen, een laag met een overeenkomstige mate van achting? Bij een prijsuitreiking op de burgeravondschool (een ambachtsschool) in 1875 sprak de leerling A. Romijn de hoop uit, *'dat wij eenmaal als nuttige handwerklieden eene waardige plaats in de maatschappij bekleden mogen'*. Dat was belangrijk. Ook al was je stoker bij de 'Zeeland', je ideaal was *'als fatsoendelijk burger rond te komen'*. Het fatsoen en de wens zolang mogelijk op eigen benen te staan weerhield de werklieden er van steun te vragen bij de kerkelijke of gemeentelijke overheid. De weduwe Maas verdedigde zich voor het algemeen armbestuur, toen dit meende dat ze wel op eigen benen kon staan: *'was dit waar ik zou aan het bestuur niet een stukje brood koomen vraagen, maar zou trachten op een fatsoenelijke manier in mijn groote behoeften te verzien'*. Vragen om steun, wat je in persoon moest doen, was een dermate *'pijnlijke weg'* dat sommigen hun familie ervoor spanden. De armoede moest werkelijk zeer groot zijn wilde men zich *'geheel aan u over geefven'*. Liever verkocht of verpandde men wat huisraad, of zocht men steun bij familie. De familie was de eerste hulpinstantie voor de negentiende-eeuwer. Armeninstellingen onderzochten ook altijd eerst of de familie (niet te eng genomen) niet kon bijspringen.⁹¹

Standbesef deelde de arbeidende klasse in Vlissingen zeer fijn op. Op vreemdelingen maakte het stadsbeeld op zondag een vreemde indruk. De Gentse socialist Van Beveren sprak van *'eene bevolking, slepend, slaafsch van aard, trotsch tegenover den mindere, kruipend tegenover den meerdere, met een pronkzucht zonder gelijken, (volgens ik hier en daar gehoord en gezien heb, besluit ik dat er velen zijn die liever oneerlijk zouden wezen dan niet schoon gekleed), tegenover een fatsoen, o een fatsoen, dat loodzwaar op allen weegt en alle neiging naar 'meester van en meester over zich zelve te zijn' doodt. 't Is treurig, het grootste deel eener bevolking haar ideaal te zien maken van haar gang, hare houding op straat, van een blinkenden schoen of hoed, van eene plooi in jas of kleed.'* Men treft in Vlissingen slechts twee typen aan, de schippers- en schoolmeesterstype. Weinigen maken daar uitzondering op. *'t Is er kouder door de omgeving dan door de luchtgesteldheid.'*⁹²

De standenmaatschappij was een systeem van maatschappelijke heerschappij dat slechts bestaan kon op basis van een economie die gekenmerkt werd door kleinschaligheid en stilstand. De kleinschaligheid maakte het mogelijk dat allerlei onderscheidbare beroepsgroepen bleven bestaan, de stilstand dat traditie het onderscheid versterkte (neem bijvoorbeeld het feit dat in de bouwvakken de vaklieden aan hun per vak verschillende werkkleding herkenbaar waren). De gedragscodes van fatsoen en betamelijkheid konden in die situatie tot maatschappelijke norm worden. Verandering en nieuwe verschijnselen brachten de standenmaatschappij gemakkelijk in gevaar. Ik heb boven reeds de verzwakking van de lokale maatschappij ten opzichte van de nationale genoemd. B.H. Slicher van Bath meent dat de verandering vijf verschillende gedaantes kan aannemen: een politieke (revoluties, oorlogen); een godsdienstige (de hervorming, of de emancipatie van joden en katholieken); een culturele of mentale (meer onderwijs, verandering van opvattingen); een economische (conjunctuurschommelingen of de industriële revolutie) en een demografische (de bevolkingstoename). In de zeventiger jaren van de vorige eeuw ondermijnden vooral de eerste (zij het voornamelijk in het buitenland), de vierde en de vijfde verandering het standenbestel. De toename van de bevolking versnelde duidelijk, de industrialisatie kwam op gang en als gevolg van beide, alsmede van de verbeterde verkeerswegen, ontstond een trek van werklieden naar de fabrieken.⁹³

Dat wil niet zeggen dat vanaf de zeventiger jaren de standenmaatschappij werd afgelost door de klassenmaatschappij. Van Tijn heeft, uitgaande van de eigendom van produktiemiddelen als bepalend voor de maatschappelijke klassen, erop gewezen dat de standenmaatschappij ook een klassenmaatschappij was. Slicher van Bath en Van Heek menen dat in de klassenmaatschappij nog allerlei elementen van de standenmaatschappij zitten. Wanneer we de Duitse historicus Jürgen Kocka volgen, die het klassebegrip voor wat betreft de arbeidersklasse baseert op loonarbeid, dan moeten we stellen dat de Vlissingse standenmaatschappij, zoals de maatschappij in Nederland als geheel, rond 1875 tevens een klassenmaatschappij was. Hoogstens zouden huisbedienden, dienstboden, slagers- en bakkersknechts (die veelal nog bij hun patroon in de kost lagen) een enigszins afzonderlijke categorie vormen. Maar de werklieden zagen zich in de regel nog niet als onderdeel van 'de arbeidende klasse'. In zoverre waren de klassen toestandsklassen, om Kruijts vertaling van Marx' begrip 'Klasse an sich' te volgen. De negentiende-eeuwse loonafhankelijken bezaten in eerste instantie een stands- en beroepsbewustzijn, nog geen klassebewustzijn. Eerst door de economische ontwikkeling en de socialistische arbeidersbeweging is het standsbewustzijn bij de werklieden veranderd in klassebewustzijn. De hogere standen zijn hun standsbesef echter nooit helemaal kwijt geraakt. Huwelijksgedrag en de selectie van kandidaten voor de vervulling van topfuncties en allerlei aanduidingen van status wijzen daarop. Doch als maatschappij-ordenend principe heeft stand nu zijn functie verloren. Stand en klasse zijn al met al begrippen die voor onze periode evenveel verdoezelen als ze onthullen.⁹⁴

Voor ons zijn veel belangrijker het gevaar waarin de standenmaatschappij als systeem van heerschappij geraakte, het bestaan van maatschappelijke kloven in de standenmaatschappij en de vragen of, hoe en wanneer deze werden overbrugd. Wat dat laatste probleem betreft, J.A. Verdoorn heeft zich, voortbouwend

op I.J. Brugmans, sterk gemaakt voor een breuk tussen de oude 'organische' maatschappij en een nieuwe 'organisatorische' rond 1880. Na 1880 ziet hij in veel opzichten een nieuwe maatschappij ontstaan als vrucht van ontwikkelingen die na 1850 inzetten. Die breuk lijkt me nogal abrupt. Zo snel brak, in Vlissingen althans, het nieuwe het oude niet af. Dat de dragers van de oude vormen en gedachten lieden waren van maatschappelijke en politieke invloed werkte remmend op het vernieuwingsproces. Aan de wijze waarop de onderwijzers en hun traktementen in de Vlissingse gemeenteraad werden behandeld kan men aflezen hoe de hogere standen bij monde van de Schelddirecteur Jos. van Raalte nog in 1906 probeerden de standenmaatschappij te laten voortbestaan (zie hoofdstuk 8 b). Men moest het onderwijzersbaantje niet te aantrekkelijk maken voor kinderen uit de werkliedenstand.⁹⁵

Het belang van de stand als maatschappij-ordenend principe werd echter voortdurend geringer. De kiesrechtuitbreidingen braken politieke standsvoorrechten af. Wilden de hogere standen hun macht in het land behouden dan werden ze meer en meer gedwongen rekening te houden met de belangen van wat in 1875 nog 'het volk' heette: de werklieden die in groeiende aantallen het kiesrecht zouden verkrijgen. Hun politieke gelijkberechtiging en de toenemende invloed van de socialistische beweging dwongen de overige politieke stromingen een sociale politiek te ontwikkelen die de verzorgingsstaat deed ontstaan en de kloof tussen de bestaande orde en 'het volk' overbrugde. De kiesrechtuitbreidingen van 1887, 1896 en 1917 zijn daarom belangrijke mijlpalen in de herstructurering, democratisering zo men wil, van de Nederlandse maatschappij.

b. de heren en de werkliedenbeweging

Leidende kringen in Vlissingen stelden zich in de zeventiger jaren nog de vraag in hoeverre men het standenbestel diende te verfijnen. Moesten er bijvoorbeeld aparte scholen voor on- en voor minvermogenden komen? Enkele leden van de gemeenteraad (liberalen, maar ook de antirevolutionair dr J. v.d. Beke Callenfels) wensten zo'n scheiding. Zij wilden het eergevoel bij de vaders opwekken, want armoede en luiheid werden niet altijd onderscheiden. Alleen H. Engelsman Kleinhens, inspecteur van het loodswezen, was tegen, want hij wenste juist '*verbroedering van standen*'. Hij wilde dat, '*daar de mensch dezelfde bestemming heeft, de verschillende standen zich al meer en meer toenaderen*', zoals in Amerika. Intussen leek niet zozeer verfijning als wel de afschaffing van de standenmaatschappij het probleem van de dag te worden. Overal in Europa legde 'het volk', socialistische theorieën volgend, een bom onder de orde van de hogere standen. De Commune in Frankrijk had in 1871 overal een grote schok veroorzaakt. Het Haagse congres van de socialistische Eerste Internationale had in 1872 gedrag en ideeën van de socialisten ook in ons land voldoende bekend doen worden. Na 1872 was de socialistische beweging in allerlei landen nog gegroeid, bijvoorbeeld in Duitsland. Tussen 1875 en 1880 zouden aanslagen op hoogwaardigheidsbekleders daar en in Rusland laten merken welke revolutionaire bedoelingen de socialisten konden hebben. Wat vonden de hogere standen in Vlissingen ervan?⁹⁶

Er zijn weinig directe uitspraken, de meeste nog in de *Middelburgsche Courant* en *Vlissingsche Courant*. De opkomende arbeidersbeweging was niet aan de

aandacht van H.L.F. Pisuisse, hoofdredacteur van de *Middelburgsche Courant*, ontsnapt. Hij hoorde uit de diepste lagen der maatschappij een stem die een ruimere plaats 'aan de maaltijd des levens' vroeg. Een stem die naar zijn mening soms wat al te simpel zei dat door het uitbreiden van enkele staatsbevoegdheden een ideale maatschappij tot stand te brengen was. Pisuisse geloofde niet in het vermogen van de staat, 'om eene onvolmaakte wereld in eene volmaakte te herscheppen'. De zelfstandigheid van het individu ging hem boven alles. De oorzaak van de onvrede in de laagste standen was hun zucht naar gelijkheid. Allen dreigden daardoor aangetast te worden en de maatschappij was tot ondergang gedoemd als niet iedereen zich tegen die zucht verzette, 'want men merke op, dat hetgeen hier de zucht naar gelijkheid genoemd wordt, feitelijk niets anders is dan het streven om meer te worden dan men is. Niemand verlangt gelijk te worden met wie beneden hem staat'; 'men wil algemeen een soort van 'gulden middelmaat' hebben, die voor ieder ongelukkig juist één sport hooger schijnt te liggen dan hijzelf op de maatschappelijke ladder geplaatst is'. Extra behoeften leidden tot ontworping van het hele bestel. De stem van onvrede liet meest een socialistisch geluid horen en daarom was de *Middelburgsche Courant* ook in het socialisme geïnteresseerd. Het nieuwe program van Gotha van de Duitse sociaal-democraten (1875) leidde volgens de krant tot ondermijning van het gezin. Familieplichten en -zorgen vervielen immers, want de toekomstige volksstaat zou alle verzorging op zich nemen. Men kon zich afvragen of het wettig huwelijk dan nog zin had. Het was de plicht van iedere beschaafde natie om dergelijke ideeën te bestrijden. Immers het huisgezin en het vaderland waren de 'machtigste hefbomen [...] tot aankweeking van zelfstandigheid, van tevredenheid en van welvaart'. De *Vlissingsche Courant* hield zich vooral met gewelddaden van de socialisten bezig. Tegen socialistische woelingen was het het beste 'het onderwijs niet bloot wetenschappelijk maar ook beschavend en veredelend te doen zijn'; het beproefde liberale middel ter voorkoming van oproerigheid onder 'het volk'. De maatschappij moest zich de zaak des volks tot de hare maken, beter de behoeften van het volk leren kennen en naar vermogen daarin voorzien. Overigens meende de krant dat men zich niet al te veel zorgen moest maken over de 'communistsche' woelingen in Europa. Haat van de arme tegen de rijke was van alle tijden. Willem III maakte nog gewoon een wandeling door Den Haag, de geest van de Nederlandse bevolking was dus nog goed.⁹⁷

Maar ook in Nederland kwam het socialisme op. Volgens de *Vlissingsche Courant* was dat het werk van volksmisleiders. Een van hen, meende een verschrikte anti-revolutionaire inzender (mogelijk ds N.A. de Gaay Fortman), was 'de heer Dommela Nieuwenhuis'. Het werd deze inzender zwaar te moede als hij om zich heen zag 'hoe eigendom, staatsinstellingen en alle wettige grenzen overal een einde dreigen te nemen, hoe vele individuen alleen met het oog op eigen voordeel zich zelven willen regeeren, en daartoe een ieder voor zich een hem passend leerstelsel ter voldoening van zijne driften [wist] uit te vinden'. De predikant Domela Nieuwenhuis verliet zijn kansel 'om aan vaderlijke vorsten, scherpe en dreigende lessen te geven over de gelijkheid van rang en staat, over de verplichting, om den last des levens naar [zijne] zienswijze, meer gemeenschappelijk te dragen'. Weldra zouden alle banden verbroken worden, dan behoefde de mindere de meerdere niet meer te dienen en niemand meer zijn schulden te betalen, zelfs niet die van

zijn vader. De orde in de maatschappij, het Oranjehuis en nauwgezette godsdienstzin stonden op het spel. Het volk moest meer huiselijk worden. Uithuizigheid was verderfelijk, ook al gold het goedbedoelde avonden. Daar werd meestal het eerste zaad voor communisme en socialisme uitgestrooid. Allen moesten zich inzetten en mocht dat niet helpen *'dan geve God onzen Vorst en alle welgezinden in den lande moed en kracht om die volksverleiders bij tijds op eene wettige maar afdoende wijze voor altijd onschadelijk te maken'*.⁹⁸

De plaatsing als hoofdartikel toont aan, dat uitgever/redacteur Schiffer het niet helemaal oneens was met het artikel, al was het uitgesproken anti-revolutionaire standpunt van de schrijver niet het zijne. Ook wees hij een verbod op socialistische propaganda (zoals Bismarck met zijn anti-socialistenwetten in Duitsland had ingevoerd) af, want dat maakte het socialisme juist interessant. De bestaande wetten waren sterk genoeg om het land te beschermen. Natuurlijk was hij dergelijke *'opgeblazen lieden'* liever kwijt dan rijk, vooral ook omdat hun ontevredenheid zich voortplantte bij hen, *'die te bekrompen van verstand zijn om hun drogredenen te kunnen ontleden of te veel van hun gemak houden om zelven na te denken'*. Veel inzicht in de opkomende arbeidersbeweging had de *Vlissingsche Courant* niet. De *Middelburgsche Courant* bekeek het socialisme minder repressief: het liberalisme, *'dat nooit een eind aan hervormingen ziet'*, zou naar de apostelen van de nieuwe richting luisteren, al zat ook Pisuisse niet op de socialisten te wachten. Net als de *Vlissingsche Courant* vond de *'Middelburger'* niet, dat de socialistische beweging verboden zou moeten worden. Ieder die prijs stelde op constitutionele rechten zou ze afkeuren. Immers ze konden ook tegen andere richtingen die een staatsman als Bismarck niet bevielen gebruikt worden. De sociale theorieën waren voor aanslagen op hoogwaardigheidsbekleders niet verantwoordelijk. Om een eerlijk beleden overtuiging mocht men niet veroordeeld worden.⁹⁹

Het politieke voordeel steunde dit politieke principe. Het ontslaan van arbeiders die zelfs maar lid werden van het gematigde *'Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond'* (ANWV) werd door de krant afgekeurd. Zo kon men de werkliebenbeweging niet bedwingen; men bespoedigde alleen maar een gewelddadige omwenteling, *'die, eenmaal uitbarstende, alles vernietigen zal wat bij geleidelijke hervorming behouden had kunnen blijven'*. Wilde men een gelukkige toekomst voor allen, *'ieder naar zijn rechten'*, dan moesten de grieven van de werkmans ernstig onderzocht worden en eerlijk erkend. Dan moest men zijn pogingen om langs wettige weg tot lotsverbetering te komen ondersteunen. Eén van de oplossingen voor de onvrede was het algemeen kiesrecht. Zowel in de arbeidersbeweging als onder zeer vooruitstrevende liberalen werd daarom uitbreiding van dit recht bepleit. In de *Middelburgsche Courant* verdedigde een zekere IJ. het algemeen kiesrecht met evenredige vertegenwoordiging. De Middelburgse advocaat M. Jacq. de Witt Hamer nam zitting in het *'Comité voor Algemeen Stemrecht'*. Pisuisse had echter zijn bedenkingen. Frankrijk liet geen betere werking van de staatsmachine zien. Algemeen kiesrecht zou in Nederland een stap terug betekenen, want niemand was geïnteresseerd in de politiek, zo bleek telkens bij de verkiezingen. Het zou in de kaart spelen van de zo gehate en reactionaire anti-revolutionairen. Pisuisse wilde zo'n uitbreiding van de kiesbevoegdheid, dat ook onderwijzers haar kregen. Tot grote verbeteringen in de wetgeving zou dat niet

leiden, maar de wetgeving zou meer gezag krijgen en dat was met het oog op het socialisme belangrijk: *'Men kan, als de nood dreigt, de beste krachten des volks niet oproepen tot verdediging van datgene waaraan zij part noch deel hebben.'*¹⁰⁰

Intussen moest men de arbeidersbeweging niet aan zichzelf overlaten. Juist het ANWV moest gesteund. De statuten van het verbond gaven een 'vrij geruststellend denkbeeld', al had Pisuisse bezwaren tegen de zin dat het verbond de arbeid wilde verheffen en beschermen. Er was zijns inziens geen verbond nodig om de werklieden een wettige plaats te bezorgen. *'De 'wettige' plaats, welke ieder toekomt, is die welke hij door zijn karakter, zijn gedrag en zijne bekwaamheid verdient.'* Beter maakte het verbond de werklieden verstandiger, spaarzamer, ordelijker en bekwaamer. Het beste hielpen de werklieden zich door liberale middelen: op eigen krachten door 'self-help'. Pisuisse stelde veel belang in de coöperatieve beweging onder de werklieden, zoals de drukkerij onder leiding van Obbe Rommerts in Leeuwarden. Ook coöperatieve winkerverenigingen spraken het blad aan. De ideeën van de liberale Duitse hervormer Schultze-Delitzsch werden warm aanbevolen. Dat was de weg die de *Middelburgsche Courant* het meest voor ogen stond: langs liberale lijnen, binnen het bestaande stelsel, moest de werkmans zijn toestand verbeteren. De hulp die de burgerij kon bieden, lag vooral in voorlichting en onderwijs. Daarom keurde Pisuisse met de Delftse prof. Pekelharing af dat het ANWV op zijn pinkstercongres van 1878 de hogere standen van zijn vergaderingen had uitgesloten. Dat leidde gemakkelijk tot onbegrip en wantrouwen.¹⁰¹

c. volksvoordrachten, volksvermaken en de Vlissingse werklieden

Wat ging men in Vlissingen nu concreet tegen de overal dreigende werkliedenbeweging doen? Begin december 1875 pleitte A. Kerdijk, vooraanstaand lid van het 'Comité ter bespreking van de sociale quaestie', in Vlissingen voor meer volksontwikkeling. Zolang de onkunde van het volk bestond *'blijven wij voortleven op een vulkaan, waarvan Frankrijk door de comunemannen de wrange vruchten heeft gedragen en nog draagt. [...] Wie [...] niet medewerkt aan de geestesontwikkeling van het volk, werkt revolutie en geweld in de hand.'* Op diverse plaatsen in het land waren verenigingen voor volksvoordrachten en volksvermaken opgericht. In Middelburg bestond zo'n vereniging ('Uit het Volk - Voor het Volk') sinds 1865. In het seizoen 1873/74 was deze vereniging samen met de Amsterdamse de actiefste geweest.¹⁰²

Eind 1875 waren bij het 'Centraal Bureau der vereenigingen voor volksvoordrachten en volksvermaken in Nederland' 26 verenigingen aangesloten waaronder ook een Vlissingse. Deze ('Vereeniging voor volksvoordrachten en volksvermaken' (VVV)) bestond nog maar sinds 5 april 1875. Voordien waren volksvoordrachten door een commissie georganiseerd, opgericht door de onderwijzer H.A. Sitsen, de havenmeester C.C. Vermeer en W. Ruijsch, officier van gezondheid (een militaire arts). Met succes kennelijk, want de beide avonden die in het voorjaar van 1875 werden georganiseerd waren zeer goed bezocht: 300 à 400 man in de zaal van Kuijpers, 'De Oude Vriendschap' op de Groote Markt. Hoe schamel stak daarbij de animo af om tot de nieuwe vereniging toe te treden. Ze startte met slechts 16 leden. Hoewel dat aantal eind september was opgelopen tot 50 (met 22 donateurs), werd VVV nooit een veel leden tellende organisatie. In 1879

had ze 150 leden. De oorzaken van deze geringe groei moeten gezocht worden onder andere in de herkomst van de initiatiefnemers. Hoewel medewerking van orthodox-protestantse zijde niet uitgesloten werd, op 19 januari 1875 was de hervormde predikant Iz. Montagne opgetreden, kwamen de leidende figuren in de vereniging toch vooral uit meer progressieve, liberale vrijzinnig-protestantse kring: naast de reeds genoemde Vermeer en Sitsen, de doopsgezinde predikant A. Snellen, Kleijnhens en J.C. Dormaar, ontvanger van de loodsgelden. Op de achtergrond speelde bij de geringe deelname van de protestantse kringen zeker de schoolstrijd mee, die in deze jaren ook in Vlissingen met toenemende intensiteit gevoerd werd. Leden, donateurs en zij *'wier maatschappelijke positie niet toelaat tot de vereeniging als lid toe te treden'*, konden de avonden gratis bijwonen. Normaliter werd een kleine entree geheven, want, meende het centraal bureau: *'het is een bekend feit dat het volk hooger prijs stelt op datgene waar het iets voor uit geeft, dan hetgeen het om niets ontvangt.'*²¹⁰³

Het bestuur van VVV stond veraf van de werkman. Op de eerste avond van het nieuwe seizoen 75/76 begroette voorzitter Kleijnhens de werklieden als volgt: *'Wanneer gij dan [...] leden van den werkenden stand in ons midden! en ik druk er op, dat deze bijeenkomsten bepaaldelijk voor U zijn bestemd, naar hier komt, zijt dan niet beducht vergast te worden op eenig geleerd of diepzinnig betoog. Neen, de redenaar, die U wacht, zal, dit stellen wij ons voor, zijn best doen om U op de meest bevattelijke wijze iets nuttigs te leeren, omtrent hetgeen U omringt in de natuur of de maatschappij, of wel Uwe gedachten zoeken te bepalen bij eenige ter navolging waardige daad uit de geschiedenis of den tijd, in welken wij leven, of wel soms door eenig luimig verhaal Uwe aandacht voor eene wijle tijds bezig te houden. Vervolgens zal door het voordragen van eenig geschikt en fraai dichtstuk getracht worden Uw gevoel en smaak beiden doelmatig te ontwikkelen, terwijl nu en dan uitvoeringen van muziek en zang eene aangename afwisseling zullen teweegbrengen van het gesproken woord.'*²¹⁰⁴

Om de woorden van de voorzitter te illustreren sprak Sitsen die avond over de eerste Engelse spoorweg, welke 50 jaar geleden geopend was, over luchtvaart en na de pauze over het huwelijk. Op de tweede avond sprak de Goesse predikant dr. Soetbroodt Piccard, medewerker van het volksblaadje *De Coöperatie*, over volksontwikkeling en volksbeschaving. Hij vond dat kermissen vervangen moesten worden door feesten tot veredeling van het volk en *'nauwere vastknooping van den broederband tusschen de leden van de maatschappij'*. De volksvermaken moesten bestaan uit toneelvoorstellingen die vaderlandslievende gevoelens opwekten, uit tentoonstellingen ter verhoging van de kunstzin, en uit muziekuivoeringen *'ter bevordering van het schoonheidsgevoel en veredeling van volks- en straatgezang'*. Dat was meer een program voor de vereniging dan een voordracht voor het volk. Het program inspireerde. De vaderlandslievende gevoelens werden niet vergeten. Zo was de zaal reeds in februari 1875 mooi versierd geweest met een buste van de koning en stond de vijfde avond seizoen in het teken van de band tussen Nederland en Oranje. Een voordracht over de koningen van Nederland eindigde met Willem III, die *'tot den huidigen dag zijn eed, bij de aanvaarding zijner kroon gedaan, stand heeft gehouden en door zijne regeering van meer dan een kwart eeuw getoond heeft, de wet en de vrijheid als het hoogste goed van het Nederlandsche volk te beschouwen'*. Of die uitspraak door de

beugel der wetenschap kan, laat ik in het midden, maar de reacties waren er niet minder hartelijk om.¹⁰⁵

Het eerste jaar verliep niet slecht. De vereniging hield geld over voor een openluchtconcert in juli 1876 met de stafmuziek van het derde regiment infanterie te Bergen op Zoom. Het werd met 2500 bezoekers een succes. Toch ging niet alles naar wens, want de *Vlissingsche Courant* vond dat de vereniging te weinig waardering kreeg voor '*hare moeilijke en ondankbare taak*'. Het bezoek van de avonden kreeg een bepaald patroon. Lezingen en voordrachten trokken weinig belangstellenden en wat erger was: vooral het volk liet het afweten. Of Snellen nu sprak over klokken, Soetbroodt Piccard over de dampkring, toegepast op het menselijk leven, over de kunst om zelfstandig te handelen en te zijn, of ('*zeer lui-mig*') over het hand drukken, niets hielp. Volgens 'X' begreep niemand van de lezingen van Piccard iets. Er moesten eens onderwerpen gekozen worden '*die den minder beschaafden rechtstreeksch raken*'. De vereniging probeerde via een vragenbus achter de interesses van de toehoorders te komen, maar die bus bleef de eerste twee jaar leeg.¹⁰⁶

De bakens werden verzet. Eind maart trad A.J. Staats, voorzitter van de werkliedentoneelvereniging 'Vermaak door Oefening', op met Borgers 'Aan den Rijn', nadat hij eerder met zijn vereniging de grote zaal van Kuijpers overvol had gekregen. Het toneelstuk 'De werkstakers of de raven brengen geen brood' was toen luide toegejuicht. Er was veel te lachen en diverse vechtpartijen op het toneel deden het publiek vergeten '*dat de stoelen geen staan plaatsen zijn*'. De vereniging was in het begin van 1876 opgericht en had inmiddels zo'n 60 leden. Ze bracht nogal eens een toneelstuk van anti-socialistische strekking op de planken. Haar spel was volgens de *Vlissingsche Courant* bepaald niet vlekkeloos. Met name aan de uitspraak schortte nogal wat: '*het is onmogelaik te beraiken*', '*wat kles je?*', '*dèrrom doen ik het*'. Men koos stukken die boven de macht van de leden gingen. Het publiek lachte op de ernstigste momenten en dan werd er gespeeld in kostuums '*die vaak allerzotst zijn en het bewijs leveren dat de leden vooral gaarne mooi gekleed en bijzonder op baarden gesteld zijn*'.¹⁰⁷

'Vermaak door Oefening' was een werkliedenvereniging en daarom populair bij het publiek waar de VVV zich op richtte. Of die populariteit ook werd vergroot doordat op het toneel de socialisten erin belachelijk gemaakt werden? Belangrijker is dat voor dergelijke evenementen de mensen wèl te vinden waren. Ook het volgend seizoen zat de avond met 'Vermaak door Oefening' tjokvol en was de orde amper te handhaven. Maar toen de gemeentesecretaris van Goes, Hartman, aan de hand van Democritus, Heraclitus en Diogenes middelen kwam behandelen om de wereld te verbeteren, bleven velen weg. Daarom bood de VVV aan dat wie vier voordrachten had bijgewoond gratis naar de zesde mocht, het feestconcert. Want ook dan liep het storm. De zaal was bijvoorbeeld te klein voor een concert van de muziekvereniging 'Ons Genoegen' en het 'Vlissingsch Mannenkoor' op 20 februari 1878. Deze verenigingen gaven wel vaker volksconcerten met een opbouwende strekking, hetzij om de mensen van de Souburgse kermis af te houden of om '*het smakelooze van ons volksgezag*' met zijn '*zinlooze of onzedelijke woorden*' tegen te gaan.¹⁰⁸

Secretaris Sitsen verklaarde na 3 jaar het gebrek aan succes van VVV uit '*de zucht naar genot, die voortwoekert onder alle klassen der maatschappij, niet het*

minst onder de volksklasse, en deze haast onvatbaar maakt voor meer degelijke uitspanningen, die het verstand ontwikkelen en het hart veredelen'. De zo voortvarend begonnen Kleijnhens zag ook nog maar weinig in volksvoordrachten. Hij had een nieuw idee: het kweken van planten en bloemen. In andere steden was men er al eerder toe overgegaan, Middelburg in februari 1875. Vlissingen volgde in januari 1877. Voor enkele centen konden belangstellenden potten met planten krijgen, die in september ten toon gesteld werden. Zoals alles bij de vereniging had ook dit idee een opvoedende strekking: *'den zin voor het schoone, maar ook voor orde en reinheid'* op te wekken. De *Middelburgsche Courant* vond het genot dat lag in het trouw verzorgen en het zien opgroeien van een zelfgekte plant gezond en opwekkend. Het edele doel van de 'Floralia', zoals dit initiatief doorgaans heette, bracht redacteurs in vervoering, maar de Vlissingse notabelen zagen er minder nut in. Op een collecte voor de eerste Vlissingse 'Floralia' was slechts voor vijf gulden ingetekend.¹⁰⁹

Toch leek de 'Floralia' meer perspectief te hebben dan de volksvoordrachten. De eerste maal werden 889 plantjes aan 181 personen uitgereikt. Daarvan leverden 118 mensen in september 497 potten voor de tentoonstelling in. Die tentoonstelling werd druk bezocht, vooral op zondag toen er 1142 mensen kwamen, waarvan velen overigens direct doorliepen naar de verversingszaal. Tussen de bloemen in de tentoonstellingszaal stond het borstbeeld van de koning; in de verversingszaal was het buffet in de nationale kleuren getooid en met de wapenschilden van de Nederlandse provincies versierd. Het jaar daarop haalden 213 mensen 1066 plantjes op. Nu had een collecte bij de notabelen nog minder opgebracht: fl. 3,75. De gegoeden der stad, concludeerde Sitsen, waren totaal onverschillig ten aanzien van het lot der minder bedeelden.¹¹⁰

Het jaar 1880 werd een topjaar. 232 Mensen haalden 1062 plantjes af. De paternalistische houding van de organiserende heren, werkte de deelname kennelijk niet tegen. Welke kloof hen na vijf jaar ontwikkelingswerk nog scheidde van de werklieden blijkt uit de leuzen die H. Louman, hoofdboekhouder van 'de Schelde', dat jaar op de muren van de tentoonstellingsruimte had aangebracht. Op de *Vlissingche Courant* hadden ze een goede indruk gemaakt:

'In het gezin, waar de kinderen van jongsaf geleerd hebben de bloemen lief te hebben, zal de kinderlijke moedwil de schendende hand niet slaan aan de bloemen en planten van anderen in 't algemeen; daar zullen de rozendieven niet gevormd, de boomvernielers niet gekweekt worden.'

'Onder de gelukkige middelen, die in de laatste jaren tot bevordering van het levensgenot en tot veredeling van den zin voor het schoone en goede zijn aangevoerd, behoort het bevorderen van den lust bij het volk, tot het aankweken van bloemen en planten, door de 'Floralia's' in Nederland.'

*'Het huisgezin dat zich door eene bijzondere liefde voor bloemen onderscheidt, kenmerkt zich bovendien veelal door andere goede hoedanigheden. Men ziet daar vaak orde, reinheid en nauwgezetheid gepaard gaan aan arbeidszin, ingetogenheid en huiselijken vrede.'*¹¹¹

Bereikten de 'Floralia's' het eigenlijke 'volk' wel? Hogere standen waren niet van deelname uitgesloten. Onder de prijswinnaars vinden we inzenders die bepaald niet uit de werkliedenstand kwamen, zoals de zoon van Sitsen. Van de 25 prijswinnaars die achterhaald konden worden, kwamen acht uit de werklieden-

stand, eveneens acht uit de winkel drijvende middenstand, drie uit de zelfstandig werkende ambachtslieden en zes uit andere kringen. De bijdrage van 'Floralia' aan het streven van de VVV acht ik derhalve niet groot. De VVV zelf was ook niet tevreden. Het zaad viel in een vruchtbare akker, merkte het jaarverslag over 1878 op, maar deze was nog te klein. De belangstelling voor de voordrachtenavonden liep alsmaar terug. Zelfs een avond met 'Ons Genoegen' en het 'Vlissingch Mannenkoor' had weinig publiek getrokken. Voor het eerst bevatte de vragenbus op 18 december 1878 echter twee vragen (ze zijn niet behandeld): '1. Wat is socialisme? 2. Hoe zijn de steenkolen ontstaan? is er reden om te denken, dat de steenkolenmijnen eens uitgeput zullen worden?' Vragen die aan actualiteit nog weinig hebben ingeboet en die tegelijkertijd de vooroordelen van de VVV over het 'onbeschaafde volk' ter discussie stelden. Mogelijk waren ze afkomstig van Bram Lansen, met wie we Vlissingen binnenkwamen. In ieder geval gaf hij een voordracht op de openingsavond van het volgende seizoen naast de predikant Johs Dyserinck, de opvolger van Snellen. Dyserinck, een niet al te progressieve liberaal, was een goed spreker, die bekendheid op het gebied van de letterkunde genoot. Volgens de *Middelburgsche Courant* bezat hij de welsprekendheid van een Franse 'conférencier, die op lossen toon ernstige zaken weet te behandelen en deze smakelijk kan maken met eene goed geplaatste anecdote'.¹¹²

Misschien was om hem op deze avond een groot aantal leden en donateurs opgekomen. Zijn 'sierlijke' rede -aan de hand van het onderwerp 'stoelen' besprak hij maatschappelijke deugd en ondeugd- kreeg onverdeelde belangstelling. Echter zat in de zaal ook een aanzienlijk aantal toehoorders 'voor wie eigenlijk de volksvoordrachten bestemd zijn'. Zij zullen voor Lansen zijn gekomen, die na Dyserinck moest optreden. Het publiek hoorde 'in ademlooze stilte' zijn 'heldere' voordracht over 'Laat ons zonder overdrijving de dieren beschermen' aan. Wel een heel andere reactie dan bij de uitvoeringen van 'Vermaak door Oefening': in de krant geen kritiek op 'platheden' of slechte uitspraak, noch op het gedrag van het publiek. Wellicht had Dyserinck het goede begrip van stoelen aangescherpt, mogelijk kwam een ander werkliedenpubliek op de voordracht van Lansen af. De groei van 'de Schelde' lokte immers veel arbeiders van buiten Vlissingen naar de stad. Toch lijkt me eerder dat het werkliedenpubliek ook voor ernstiger zaken bevattelijk was, zolang die maar niet werden voorgehouden door een heer uit hoger standen. De werklieden kwamen alleen maar op avonden van de vereniging af, wanneer werklieden medewerking verleenden of er louter muziek was.¹¹³

Hier verlaten we de VVV om er later nog even op terug te komen (zie hoofdstuk 3 c). Ze zou een steeds wisselende belangstelling van het publiek blijven houden, maar avonden als met Lansen werden door haar niet meer georganiseerd. Overzien we de bemoeienis van de Vlissingse hogere standen met de werklieden, dan valt op dat slechts een klein gedeelte van de 'heeren' vroegtijdig en daadwerkelijk het gevaar van een socialistische beweging probeerde af te wenden. Voornamelijk vooruitstrevend liberalen richtten zich op volkswontwikkeling. Steun bij de gegoeden vonden ze amper en ook wisten ze niet kerkelijke groeperingen (afgezien van de doopsgezinden) in de activiteiten te betrekken. De activiteiten van de VVV bleven zodoende beperkt. De Middelburgse vereniging 'Uit het Volk - Voor het Volk' had wat dat betreft veel meer mogelijkheden; ze deed

ook meer. De inspanningen van de Vlissingse hogere standen voor de werklieden waren relatief goedkoop. Met bestrijding van de armoede bemoeiden ze zich al even weinig. In Middelburg bestond de commissie 'Loon voor Werk' die 's winters werk verschaft (werken aan het bolwerk, verpluizen van touw, maken van klinkboutjes en klinknagels, van schuierwagens en tuinstoelen) aan behoeftigen. Ook in Vlissingen bestond een dergelijke instelling, de werkinrichting, maar die sliep. Pas in de winter van 1879, toen de werkeloosheid grote vormen aannam, besloot het bestuur werk te verschaffen. De geringere financiële sprongkracht van de Vlissingse hogere standen vergeleken met de Middelburgse en hun veel trager handelen verklaren voor een deel hoe de socialistische arbeidersbeweging in beide steden zich zo verschillend ontwikkelen kon.¹¹⁴

Waren de Vlissingse werklieden wel zo onderontwikkeld? Waren ze zo onderworpen als ze hoorden te zijn? Waren ze passief? Of leidden ze een leven van henzelf? Slechts weinig gegevens kunnen op deze vragen een antwoord geven, want de Walcherse pers interesseerde zich amper voor de activiteiten der werklieden en de werkliedenpers hield zich niet bezig met Vlissingen. Zeker is dat Vlissingen werkliedenverenigingen kende, bijvoorbeeld de toneelvereniging of het harmoniegezelschap 'Eensgezindheid', bestaande uit *'jongelingen uit den handwerkmansstand'*. Ook bestonden er de ouderwetse genootschappen van vakbroeders, die vooral fungeerden als verzekeringsfondsen. Zo'n vereniging was de typografenvereniging 'Harmonie & Vriendschap' die in juni 1877 voor de dertigste maal de jaarlijkse wandeling naar Veere en Vrouwenpolder maakte. Een feestelijke optocht op 1 augustus 1881 laat zien dat er nog meer werkliedenverenigingen waren: een schoenmakersvereniging ('Crispijn', óók een ziekenfonds), een metselaarsvereniging, een kleermakersvereniging en een schildersvereniging. Alle met banieren. Tussen de 'Sociëteit Gaaischieting' en de kleermakers liep de werkmansvereniging, met *'hoofdman'* en banier. Wanneer deze is opgericht is niet bekend, maar ze bestond reeds in 1873 toen ze meeliep in de feeststoet ter gelegenheid van de opening der havens. Over haar activiteiten is niets bekend, maar ze zal het evenbeeld van de Middelburgse werkmansvereniging zijn geweest.¹¹⁵

Deze, opgericht in 1865, had in 1875 213 leden. Volgens de principes van de reeds genoemde Schultze-Delitzsch richtte ze een coöperatieve voorschotvereniging en spaarbank op. Ze was ook ziekenfonds. Streng a-politiek was ze: *'Nooit of nimmer wordt in de Werkmansvereniging de sociale quaestie ter sprake gebracht; nimmer wordt daar de werkmans tegen zijn patroon, evenmin als niet-bezitters tegen wel-bezitters in het harnas gejaagd. Er worden geen sociale vraagstukken behandeld; men wenscht slechts nuttig voor elkander te zijn.'* Met algemeen kiesrecht wenste de vereniging niets te maken te hebben, want ze zag niet in *'dat den werkmans diets gemaakt behoort te worden dat ook hij zich met alle verkiezingen moet bezig houden en hij zelf in de verschillende colleges van bestuur zitting kan nemen'*. Deze politieke onthouding en maatschappelijke onderdanigheid moest de begunstigers uit de burgerstand te vriend houden. Nog in 1883 wenste de vereniging zich niet met politieke problemen bezig te houden.¹¹⁶

Verenigingen die de positie van de werkmans wilden verdedigen of verbeteren bestonden in Vlissingen aanvankelijk ook niet. In tegenstelling tot Middelburg

bestond er zelfs geen afdeling van het ANWV. Die zou er nooit komen. In het algemeen straalden de Vlissingse arbeiders zelfbewustzijn uit. Dat bleek reeds toen de bootwerkers in 1875 voor een hoger loon in staking gingen en zich uitgebreid verdedigden in de krant. Een uiting van modern (socialistisch) klassebewustzijn was die staking echter niet. Ook de werfarbeiders ontbrak het aan dat klassebewustzijn. In september 1879 hielpen ze een staking van scheepstimmerlieden te Antwerpen te breken. Niettemin wisten ze wel wat solidariteit was, want twee jaar tevoren hadden ze een openbare verkoping verstoord. Frederik de Vos, timmerman op 'de Schelde', had geweigerd zijn aandeel in de hoofdelijke omslag te betalen, want Vlissingen hief naar zijn mening te zware belastingen. De gerechtelijke verkoping maakten zeer veel Schelde-arbeiders door zingen onmogelijk. De aanwezige agenten werden haast onder de voet gelopen en ijlings te hulp gesnelde garnizoenssoldaten konden niets uitrichten. Uiteindelijk bood de commissaris van politie voor een boekenrekje 40 gulden. Zingend trokken de mensen door de stad om de overwinning te vieren. Voor plaatselijke gebeurtenissen en bekenden, voor situaties die men uit eigen ervaring kende, was de solidariteit er wel, vooral als de tegenstander de belastingdienst was.¹¹⁷

In paragraaf a. werd beschreven hoe de werkman bescheidenheid paste en hoe hij in belastingzaken beter niet op recht, maar op genade aandrong. Natuurlijk verving de genade niet helemaal het recht in de argumentatie van de arbeiders. Velen wezen op de situatie van vergelijkbare personen. Daardoor laten de verzoekschriften zien dat de Vlissingse arbeiders niet langs elkaar heen leefden, maar vaak met elkaar in contact stonden. Het woord van F.M. Wibaut dat Vlissingen een klein stadje was, *'waar ongeveer alle mensen elkander kenden'*, mag voor 1870 juist zijn geweest, voor 1880 gold het zeker ook. Men droeg kennis van elkanders situatie, doch gebruikte die vooral om zichzelf te bevoordelen. Het verzet ontstond met name wanneer de maatschappelijke ontwikkeling de werklieden in het nauw bracht. Dan kwamen zij financieel in moeilijkheden en dreigden zij af te dalen naar een niveau dat beneden hun stand was. Dat is de achtergrond van veel bezwaarschriften tegen de belastingen, maar ook van zwakke pogingen loonsverhoging te krijgen. Al met al was de bodem voor het socialisme niet erg best, maar een paar belangrijke voorwaarden waren toch aanwezig: men was bekend met elkanders situatie, er waren organisaties en zelfs waren er blijken van onderlinge samenhang.¹¹⁸

d. Lansen: de wording van een socialist

Hoe kwam Bram Lansen ertoe uit deze brokstukken het begin van een socialistische beweging te maken? Er wordt gezegd dat hij een tijdje op de normaalschool voor onderwijzer mocht leren. Hij beheerste in ieder geval de Nederlandse taal aanmerkelijk beter dan vele van zijn medearbeiders. Niet voor niets is zijn pseudoniem een tijdlang toegeschreven aan Joan Nieuwenhuis, de latere redacteur van het *Groninger Weekblad*. Zijn ouders waren gelovige protestanten, maar niet zo zwaar als een oom in Zaamslag bij wie de jonge Bram na hun dood eerst in huis kwam. In Vlissingen werkte hij waarschijnlijk net als zijn oom Van Rosevelt bij de spoorwegaanleg. Mogelijk had het vroege verlies van zijn ouders zijn geloof aan het wankelen gebracht, zeker is dat hij zich in 1871 al in zeer onorthodoxe richting ontwikkelde had. Dat blijkt uit het verhaal 'De banneling in zijn Va-

derland' dat in 1872 gepubliceerd werd in het Antwerpse radicaal-liberale blad *Recht door Zee*. Dit was een fel anticlericaal en flamingant blad. In de jaren 1869-1870 had het nauwe banden onderhouden met het Haagse blad *De Toekomst*, de stem van de Eerste Internationale in ons land. Lansens moet het blad toen reeds gelezen hebben. Zeeuws-Vlaming als hij was en beïnvloed door de verhalen van zijn Axelse onderwijzer over de Belgische opstand van 1830, was hij groot-Nederlander en voelde hij zich verbonden met de Vlamingen. Waarschijnlijk had hij *Recht door Zee* via de Belgische loodsen leren kennen, bij wie het populair was. Het had later een eigen correspondent in Vlissingen en lag ter lezing in het koffiehuis 'A la Ville de Bruxelles'.¹¹⁹

Recht door Zee kondigde 'De Banneling' aan als 'een krachtig pleidooi tegen de overheerschende macht der geestelijkheid'. Het noemde de vorm 'sierlijk' en de grondgedachten 'edel en menschlievend'. Het is tamelijk eenvoudig van structuur en soms een beetje larmoyant. Het speelt in West-Vlaanderen (vermoedelijk rond Maldegem) aan de vooravond van de Belgische opstand. Een pastoor vertelt hoe zijn edele streven botste met de Jezuïeten. Zij probeerden hem te doden en staken, toen hij zijn ambt had neergelegd en getrouwd was, zijn huis in brand. Vervolgens vermoordden zij zijn vrouw en roofden zijn zoontje om het tot Jezuïet op te leiden. Uiteindelijk kon hij nergens meer werken en moest hij als een paria door zijn vaderland zwerven.¹²⁰

Het verhaal bevat een opmerkelijke maatschappijkritiek, zeker wanneer we bedenken dat de auteur nog maar 24 was. De internationale politieke en sociale spanning van de afgelopen jaren had niet alleen de hogere standen, maar ook Lansens aan het denken gezet, hem vooral de Commune. Hij concludeerde dat een grote worsteling was begonnen 'van de mindere tegen den meerdere'. In diepste wezen was die worsteling ontstaan doordat aard en karakter van het bestaande gezag niet meer in de 19e eeuw thuis hoorden. De toenemende wetenschappelijke kennis had de steun voor het oude bestel ondermijnd. 'Het volk' vroeg zijn rechten, maar 'de heerschende partij' onderdrukte 'het volk'. Die heersende partij bestond uit het koningschap en de (katholieke) kerk met paus en priesters. Het eerste had 'onnoemlijke rampen' veroorzaakt en miste daarom elk recht van bestaan. Het bestond nog dankzij de kerk. Deze had met die steun zo haar eigen oogmerken: rijk worden om met die rijkdom, 'de machtige ziel van alles', de wereld aan zich te onderwerpen. De Jezuïeten waren hiervoor het bij uitstek geschikte instrument. Zij lachten om het volk. 'Wij hebben niets te doen dan te zorgen, dat armoede en onkunde heerschende zijn onder de menigte, dan zijn ze ook onverschillig voor alles.' Kerk en priesterschap waren ontaard. De kerk beoefende nog slechts 'het uitwendige wezen der godsdienst'. Godsdienst was geen bron van veredeling meer, doch een middel om te heersen en allerlei maatschappelijke instellingen te verzieken. Door de macht van de kerk leerde het onderwijs niets, waren justitie en politie verre van neutraal.

De werkman was de dupe. Hij werd uitgeperst voor een verkwistende paus; hij zwoegde voor het welzijn niet van zijn vaderland, maar van een man 'wien men koning noemt, wiens eenigste verdienste aan 't volk bewezen, daarin bestaat, dat hij geboren is geworden'. De werkman zwoegde voor een leger dat in dienst van enkelen diegenen onderdrukte van wie het zijn voedsel kreeg. Tenslotte voor de geestelijken, leeglopers die het volk dom moesten houden. En dat ter-

wijl hij in zijn armoede straks tevergeefs bij de kerk om brood wachtte, terwijl God je zonden om niet vergaf, terwijl niet-gedoopte kinderen God even welgevallig waren als gedoopte, en bidden voor – doden of ongeneeslijk zieken geen zin had. De heersende machten hadden het zover gebracht dat de werkman moedwillig gebukt ging. De kerken verergerden alles nog door het volk te verde-len in kuddes volgelingen.

Alle mensen waren echter van even hoge (goddelijke) afkomst. De maatschappelijke ongelijkheid en het maatschappelijk onrecht waren slechts mogelijk vanwege de geestelijke toestand waarin het volk verkeerde. Koningschap en kerk waren *'misvormde voortbrengselen van 't ziekelijke menschedom'*. De enige uitweg was bewustwording van het volk. *'Kennis is macht; wanneer eenmaal een gezond oordeel, ook het huiselijk vertrek van den werkman verlicht, breekt de dag aan waarop uw macht en invloed verbroken zal worden'*. De werkman mocht niet langer vertrapt worden en verdiende achting, waar hij recht op had. Daartoe was voor alles nodig dat hij zichzelf achtte en zich waardig gedroeg. Door bezadigde mannen moest het volk ontwikkeld worden, zowel op verstandelijk als op godsdienstig gebied, want alleen dan kon een opstand meer worden dan *'slechts een pijnlijke trilling'*. Dat had de grote Franse Revolutie geleerd, waarin het nog onontwikkelde volk uiteindelijk zijn eigen graf had gegraven. Lansen wilde echter geen volksopruier zijn, *'want ook wij willen dat het volk zijn overheid eerbiedige en onderdanig zij. Dientengevolge zijn wij vrienden van orde, maar wij willen ook, dat het volk weet wat tot zijn waarachtig welzijn dienstig is, [...] dat het slechts die overheid eerbiedigt, welke uit zijn vrije keuze is geboren. [...] We willen een onderdanigheid die uit overtuiging, uit genegenheid, uit gevoel van plichtsbefes ontstaat.'*¹²¹

Lansen sprak de taal van de Verlichting en van de Franse Revolutie. Zijn maatschappij-analyse was een rationalistische, morele en politieke kritiek. Socialist was hij niet. De oorzaak van de slechte positie van de werkman in de privé-eigendom van de produktiemiddelen te zoeken, zoals de Amsterdamse socialist Hendrik Gerhard, was hem vreemd. Maar hij zag de werklieden reeds als klasse en wel in een nationale, niet-lokale, maatschappij, in een staat. Hij zag dat de werklieden onderdrukt werden, maar dat zij het vermogen hadden de wereld te veranderen. Ja, die verandering was op til. Het was vrijwel uitgesloten dat hij zich zou ontwikkelen tot iemand als B.H. Heldt, die meeliep in de liberale politiek.¹²²

Naar de bronnen van Lansen's ideeën moeten we gissen. Het is voor een deel het radicale gedachtengoed van *Recht door Zee*. Een vergelijking met het bekende idee 451 van Multatuli sluit beïnvloeding door de grote schrijver uit. Lansen was hem zelfs een stap vóór waar het gaat om de middelen die de toestand verbeteren kunnen. De Israëlitische historicus Shlomo Na'aman heeft het begrippen-paar 'emancipatie' en 'messianisme' gebruikt om de polen aan te duiden waartussen de vroege Duitse socialist Moses Hess verkeerde. 'Emancipatie' is de gedachte die door de Franse Revolutie werd *'geformuleerd'*: doelgericht handelen van individuele mensen of van de maatschappij als geheel om vooruitgang te bewerkstelligen. De Franse Revolutie stelde dat alle menselijke problemen op te lossen waren *'en verhief daarmee het humanisme tot mogelijk doel van de politiek'*. Door de socialistische beweging werd deze 'emancipatie' verwoord in de statu-

ten van de Eerste Internationale: dat de bevrijding van de arbeidersklasse het werk van de arbeiders zelf moest zijn. Emancipatie kwam als mogelijkheid tot sociale vooruitgang naast het oudere messianisme te staan – de hoop dat verlossing van buiten komt: God, de goede koning, de ontwikkeling, het lot. Lansens verwoordde de consequente emancipatiegedachte. Bij hem geen zweem van messianisme. Hij hoopte niet op een goede koning, zoals Multatuli, het koningschap moest afgeschaft. Hij zocht niet naar iemand die de werkman in het stoffelijke te hulp kwam, de werkman moest het zelf doen.¹²³

In 'De Banneling in zijn Vaderland' bevat elementen (nadruk op zelfstandig nadenken en bewust maken, strijd tegen kerken) die Lansens tot zijn dood (1931) zou propageren. Vooreerst zou hij zich echter bezighouden met zijn geloof. Zijn ontwikkeling laat zien hoe belangrijk godsdienst, emancipatie daarvan en van traditie voor de vroege socialistische waren. Hij stond daarin bepaald niet alleen. De bijbel was voor velen het referentiekader. Willem Ansing noemde zijn smedenvereniging in Amsterdam 'Tubal Kaïn', Domela Nieuwenhuis zou niet voor niets later zijn 'Typen' schrijven op basis van allerlei bekende en minder bekende personages uit de bijbel. Voor velen in de 'Oude Beweging' was het socialisme niet alleen emancipatie van hun klasse, maar vooral ook van het eigen (geloofs-) verleden.¹²⁴

Lansens hield zich in 1871 al bezig met de vrijmetselarij, doch hij werd pas in 1873 in de Vlissingse loge aangenomen (1875 in de eerste graad). Een maand na de feestelijke opening van de havens in 1873 vertrok hij naar Venlo, maar het contact met de loge hield hij kennelijk aan. Toen hij eind 1877 uit IJsselmonde naar Vlissingen, getrouwd en vader van een zoontje, teruggekeerd was, kreeg hij in de Vlissingse loge de vooraanstaande functie van redenaar. Naar zijn gedichten te oordelen was hij een zeer gelovig man, die een van origine streng-protestants wereldbeeld (alles is uit God, in alles zit dus iets goddelijks, maar op Gods handelen heeft de mens geen enkele invloed) mengde met het wetenschapsoptimisme en -geloof, dat zo kenmerkend was voor de rijpe negentiende eeuw.¹²⁵

Lansens werden de begrippen solidariteit en broederschap niet eerst door het socialisme aangeboden. Die had hij al gedestilleerd uit de redelijke godsdienst welke hij als vrijmetselaar beleed. De mens heeft dan wel iets goddelijks in zich, schrijft hij in 'Ruimte en tijd', maar dat goddelijke is altijd beperkt door plaats en tijd. In tegenstelling tot God is de mens immers niet eeuwig en overal. Juist om zijn goddelijke oorsprong en zijn God niet te beledigen heeft de mens echter de plicht zichzelf te veredelen ['Strijdt dan!']. De mens onderscheidt zich van de dieren (die God andere gaven gegeven heeft)¹²⁶ doordat zijn geest voor ontwikkeling vatbaar is ['De Mensch']. Daarom kan en moet hij streven naar een *'edel en zuiver gemoed'* ['Gedachten bij het aanschouwen van mijn kind']. Laat Jezus zijn voorbeeld zijn, die het mensdom zag als een huisgezin, *'dat met banden is gevlochten van reinste broedermin'*. Broedermin dat leerde hem de vrijmetselarij, dat leerde hem Jezus en wat dat anno 1878 betekende schreef hij aan Jezus ['Aan Jezus']:

'Kondt ge heden in ons midden zijn, ook dan nog als men wist

Dat gij Jezus waart, men noemde u bepaald een Communist'.

In die zin zal Lansen zich toen als communist gezien hebben. De mens moest de Liefde in de maatschappij herstellen. De Liefde was de toetssteen, wanneer kerkelijke partijen iets geboden:

'Wat niet aan Liefde is verwant aan u gepredikt wordt
Op dit gebied is *apekool*, waar 't *goddelijke* aan schort',

heet het in het voorwoord bij het gedicht 'God'.¹²⁷

Intussen, Lansen liep niet alleen maar te filosoferen en te moraliseren. Maatschappelijke en algemeen-politieke ontwikkelingen dwongen hem de blik concreter op de wereld te richten. In het oosten een oorlog tussen Rusland en Turkije, in Rusland zelf pleegden de nihilisten aanslagen en in Duitsland werden aanslagen gepleegd op het leven van de keizer. Die kondigden 'een naderende storm' aan, zo een als op het eind van de vorige eeuw in Frankrijk had gewoed. Tenzij de oorzaken werden weggenomen, zou die storm weer opsteken. 'Wee! dan het volk welks instellingen niet gegrond zijn op de wetten der Rede!' Er restte weinig tijd. In eigen land bracht de antirevolutionaire actie voor het volkspetitionnement tegen een ontwerp-onderwijswet van de regering-Kappeijne van de Copello Lansen in het geweer. Hij schreef strijddichten, waarvan hij een selectie wilde publiceren. In de agitatie van Kuyper en de zijnen dreigden, Lansen stemde op dit punt in met de liberalen in het algemeen, terugwaartse ontwikkelingen in de maatschappij. Apekool waar het goddelijke aan schortte. In het liberale district Middelburg werd in 1879 voor het eerst een anti-revolutionair, Mr J.L. de Jonge van Ellemeet, voor de Tweede Kamer gekozen. Dat riep bij Lansen een heftig gedicht op, waarin De Jonge figureert als degene die voor de katholieke en de protestantse kerk het zich ontwikkelende volk zal onderdrukken. De oprukkende anti-revolutionairen brachten het streven van de vrijmetselaar Lansen in gevaar en drongen hem tot meer maatschappelijke activiteit.¹²⁸

Ook het werk op 'de Schelde' veranderde zijn denkwijze. Sommige werklieden leken hem niet meer dan blinde machines. 'Doch hij, wiens oogen open gaan en [die] tot de ontdekking komt, wat georganiseerde arbeid vermag, hoe de in elkander grijpende arbeid van velen, die elk op zich zelf, o zoo weinig vermogen reuzengevaarten te voorschijn roept, op het gebied als daar van scheepsbouw en werktuigkunde, diens gedachten gaan verder'. Behalve naar de schepen die hij hielp bouwen, hoefde hij maar naar de duinen van Walcheren te kijken. Gevormd uit 'billioenen' zandkorrels, weerstonden ze de zee:

'Vereend kunnen ze alles trotseeren
Alleen zijn zij nietig en klein,
Leer toch hier uit o, kroost der Bataven
Om toch steeds eendrachtig te zijn!'¹²⁹

Hij zoü later verklaren dat Heldt en Domela Nieuwenhuis hem niet ontgaan waren, maar ik betwijfel of dat juist is. Hij noemt echter ook de Gentse socialist Edmond van Beveren en Eduard Anseele en *De Werker*, het Antwerpse blad dat als motto droeg: 'De ontvoogding der Arbeiders behoort hun zelve.' Op *De Werker* had hij zich zelfs geabonneerd. Vlaamse invloed stelde Lansen in kennis

met het socialisme. Via *De Werker* kwam hij in contact met de Gentenaars. In het voorjaar van 1879 heeft hij waarschijnlijk de stad bezocht en het nieuwe weekblad van Anseele en Van Beveren, *De Volkswil*, kunnen kopen. Dat schreef in zijn richting: tegen onderdrukking van de werkman, vrijdenkend, maar daarenboven socialistisch. In Gent kon Lansen ook een nieuwe brochure kopen: Van Beverens moeizame vertaling van Liebknechts rede 'Zu Trutz und Schutz'. In januari 1879 was deze verschenen onder de titel 'Tot Aanval en Verdediging'.¹³⁰

Wanneer Lansen deze brochure in 1879 gelezen heeft is niet bekend, maar zeker is dat het citaat van de radicale democraat Johann Jacoby over de slag bij Sadowa, waar de brochure mee begint en eindigt, grote indruk op hem maakte: '*Het stichten van de minste werkliedenvereniging zal voor den toekomstigen geschiedschrijver van meer beteekenis zijn dan de veldslag van Sadowa*'. De juistheid van die uitspraak staat voor dit boek buiten kijf, maar hoe beïnvloedde de brochure Lansen? Het vernederlandste Duits van Van Beveren maakt haar niet altijd duidelijk, maar ze weerlegt kritiek op de socialisten. Wat het socialisme wel inhoudt, blijkt niet precies. Lansens latere socialisme kan maar ten dele van Liebknecht zijn gekomen. Toch heeft deze brochure zijn sporen nagelaten, onder andere juist vanwege de elementen waarmee de auteur op Marx en Engels altijd een slechte indruk maakte. De brochure was theoretisch niet helder uitgewerkt en de formulering niet scherp-precies, vooral niet vanuit een onverzoenlijk klassenstrijdstandpunt. Zo schrijft Liebknecht dat het geweld van de revolutie doorgaans sterk werd overdreven: de hele geschiedenis was één grote revolutie, want voortdurende verandering. De socialisten wilden niet meer dan dat. Zou hun revolutie gewelddadig zijn, dan was dat de schuld van de bourgeoisie die niet meewerkte. Trouwens, de socialistische beweging vocht ook voor háár bevrijding. Bevrijding van het kapitaal, die hoe dan ook komen zou. Voor Lansen, die in 'De Banneling' had verklaard geen opruier te willen zijn, waren dergelijke geruststellingen juist goed.¹³¹

Met eenzelfde onduidelijkheid schreef Liebknecht over het eigendom. Het ging er niet om dat de arbeidende klasse de bourgeoisie zou gaan onderdrukken, het ging er zelfs niet om dat het eigendom werd afgeschaft. Integendeel, de arbeiders moest hun eigendom juist teruggegeven worden: de volledige beschikking over de waarde van hun produktie. De loonverhouding moest afgeschaft worden. Ter bescherming van het eigendom tegen het kapitaal moesten de mensen zich in verenigingen in produktie- en consumptieassociaties. '*Wat wij willen is: Ieder in staat stellen eigendom te hebben!*' Benadrukt werd nog, dat de strijd van de socialisten geen personen gold. De socialisten waren vrij van persoonlijke haat. Het ging om de zaak der mensheid.¹³²

Het verzoenende, de nadruk die Liebknecht legde op het socialisme als kroon op de geschiedenis der mensheid, zijn nadruk op het socialisme als heilbrenger voor alle standen pasten in het straatje van Lansen. De socialisten vochten niet alleen voor de arbeiders, maar ook voor hun vijanden en de werklieden moesten verenigd worden om ze voor die strijd te ontwikkelen. Daarnaast zal blijken dat Lansen allerlei praktische aanwijzingen van Liebknecht ter harte nam.

Lansen trok van de schrijftafel de maatschappij in. De lezers van de *Vlissingsche Courant* hield hij de edele opofferingszin van Frans Naerebout voor, die zoveel mensen had gered. Zó moest men mens zijn. De Jan-Saliegeest moest de lagere volksklassen uit, vertelde hij zijn toehoorders op de avond van de VVV. De wil om een werkliedenvereniging te stichten kwam 'meer dan ooit' in hem op en hij begon mensen rond zich te verzamelen. Lange tijd waren het niet meer dan drie. Toen zes man bijeen waren mocht Lansen vergaderen in een lokaaltje in de Doopsgezinde kerk op de Peperdijk. Op 1 december 1879 kon de vereniging opgericht worden. In de stad en op de werf heerste werkloosheid. Die datum heeft Lansen veertig jaar later genoemd, maar dat in Vlissingen werkelijk iets op gang was gekomen, is zeker. Aan de Gentse socialisten werd geld over gemaakt. Vlissingen behoort na de jaren van de Internationale tot de eerste drie Nederlandse socialistenverenigingen, na Amsterdam en ongeveer gelijktijdig met Den Haag. De Vlissingers waren echter niet op Holland maar op Vlaanderen gericht. Ze waren geabonneerd op *De Volkswil* en schreven in dat blad. Op voorhand werd op deze manier het socialisme voor hen internationaal.¹³³

Het is niet duidelijk wat er vervolgens gebeurde, want in juli worden twee werkliedenverenigingen genoemd. Eén droeg de merkwaardige naam 'De Eersteling'; mogelijk werd de vereniging die op 1 december 1879 opgericht was ermee

5. A.J. Lansen (met pijp) op tachtigjarige leeftijd deelnemer aan het congres van de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' in 1926. Helemaal links achter hem de jonge Anton Constandse. Uiterst recht (kaal hoofd en snorretje) Willem Havers, gewezen voorzitter van 'De Dageraad'.

bedoeld. De tweede vereniging had in ieder geval niet lang op zich laten wachten. Deze kon niet vergaderen in de Doopsgezinde kerk want in februari 1880 zocht Lansen voor 'eene zich vormende vereeniging' een lokaal. Hij vroeg de gemeente om het bovenlokaal van het venduhuis (Lange Noordstraat/hoek Bakkerstraat). Eén à twee maal per week zouden werklieden daar willen vergaderen. Het voordeel van dat lokaal was, dat er geen jenever geschonken werd, want *'zooveel zij daartoe in staat is'*, wilde de vereniging het drankmisbruik bestrijden. Daarom wenste Lansen met name op zondag van 11 uur 's morgens tot 1 uur 's middags, de tijd *'die men de jenever-uren zou kunnen noemen'*, te vergaderen. Drankbestrijding werd al gauw gesteund. Waarschijnlijk hebben de bestuurders daarom niet eens de prachtige volzin goed gelezen waarmee Lansen zijn verzoek besloot: *'Al ware het, dat wij geen andere, hoogere bedoelingen hadden, dan zelfs, meent de ondergeteekende, dat hij reeds den zedelijken steun van alle edeldenkenden zou deelachtig worden; waarom zou hij dan aarzelen, om, mijne Heeren! zijn verzoek, in het belang der vereeniging, U ter overweging aan te bieden?'*¹³⁴

De zich vormende vereniging bestond wel geheel uit mannen (die met 'Heeren' werden aangesproken), maar Lansen wilde haar niet tot een 'Männerbund' maken. Om *'de steun der vrouwen te verwerven'*, wilde hij daarom ook op andere uren in het lokaal vergaderen. De mannen moesten hun vrouw mee kunnen nemen. Had Liebknecht daarop niet gehamerd? Lansen zal nog een andere reden hebben gehad om het lokaal ook op andere uren te kunnen gebruiken, want de vereniging fungeerde tevens als inkoopcoöperatie. Zo wilde ze *'een steun zijn in ons aller huishouden, en door onze eendracht helpen wij dan toch elkaar aan goedkoopere waren'*. Had Liebknecht ook daar niet toe opgeroepen?¹³⁵

Scheldedirecteur Van Raalte werd advies gevraagd op het verzoek van Lansen, omdat het lokaaltje ook gebruikt werd voor Joods godsdienstonderwijs. Van Raalte had geen bezwaren, ja uitte *'gaarne'* de wens dat het verzoek in gunstige overweging zou worden genomen, *'omdat adressant een goed doel beoogt'*. Het was maar goed dat *Recht voor Allen* nog weinig verspreid werd in die dagen, want kort tevoren had dit blad de oprichting van de vereniging gemeld en de hoop uitgesproken dat zij een *'waardige medehulpster'* zou worden ter verkrijging van betere maatschappelijke toestanden. Zelden zal een directeur de oprichting van een socialistenvereeniging zo gesteund hebben. Voor de gemeenteraad was de zaak een hamerstuk. De nieuwe vereniging heette 'Voor ons en voor u'. Deze leus van Alexander Herzen ('Wij vechten voor onze en uwe vrijheid') hadden de Polen tijdens hun laatste opstand tegen de Russen in hun vaandels gedragen. Liebknecht had erover geschreven en erbij gezegd: *'Zoo kampen ook wij voor ons en voor onze vijanden; want ook voor hen geldt het bevrijdingswerk, ook zij hebben de verlossing noodig.'* Op 22 mei 1880 riep de jonge vereniging geestverwanten in den lande op eens bij de vereniging langs te komen of in correspondentie te treden met Lansen. De vereniging werkte in de eerste plaats in lokale omstandigheden, maar wist zich op voorhand onderdeel van een landelijke, zelfs internationale beweging.¹³⁶

Uit Haarlem kwam in de loop van juni J.J. Brouwer kennis maken, lid van de net aldaar opgerichte socialistische vriendenkring *Recht voor Allen*. Hij nam voor Domela Nieuwenhuis uit Vlissingen een vers en een stuk van Lansen mee. Zo vinden we op 24 juli 1880 in *Recht voor Allen* 'Och, was ik maar een ezel',

een lied dat herhaaldelijk is opgenomen in socialistische liedbundels. Hoe gedroeg Domela Nieuwenhuis zich tegenover deze nieuwe werkliedenvereniging? Niet hij zocht de werklieden op, zij hem. Op de eerste oproep van Lansens in *Recht voor Allen* reageerde hij niet, maar een arbeider uit Haarlem legde het contact tussen Lansens en Nieuwenhuis. Het beeld van de Nieuwenhuis die uitging om de arbeiders tot bewustzijn te wekken moet daarom herzien worden. Meer in overeenstemming met de werkelijkheid is wat hij zelf in zijn gedenkschriften zou schrijven: *'Ik was in de arbeidersbeweging getrokken, hoe weet ik nog niet, maar ik stond er midden in voordat ik het wist. Gezocht heb ik het niet'*. Zo groot waren de standsverschillen, dat het duurde voordat Nieuwenhuis begon leiding te geven aan de arbeidersbeweging.¹³⁷

Het bezoek van Brouwer deed 'Voor ons en voor u' zich aansluiten bij de opkomende beweging voor algemeen kies- en stemrecht. De vereniging betuigde adhesie bij het adres dat het comité voor algemeen kies- en stemrecht op 16 februari naar de Tweede Kamer had gestuurd. De vereniging werd nu aangeduid als de Vlissingse afdeling van de 'Sociaal-Democratische Vereeniging'. Van deze organisatorische voorloper van de 'Sociaal-Democratische Bond' (SDB) was ze na Den Haag en Haarlem de derde afdeling. In de eerste tijd bleven de Vlissingers echter vooral contact houden met hun Gentse geestverwanten. Zijn redevoeringen voor de vereniging stuurde Lansens naar *De Volkswil*. Van Beveren, zijn vrouw en Anseele kwamen op 11 juli 1880 naar Vlissingen. Na een strandwandeling werd 's avonds in het lokaal vergaderd met 'eenige' leden, sommige vergezeld van hun vrouw. Daar sprak Van Beveren over de moeilijkheden waarmee socialistische verenigingen, net als de eerste christengemeenten, te kampen hadden. De socialistische verenigingen moesten daarom des te meer een waardig levensgedrag tonen. Hij, de grote coöperator, waarschuwde merkwaardigerwijs voor coöperatieve winkelverenigingen: ze hadden hun nut, mits men hen beschouwde als bijzaak. Anders konden ze veel kwaad stichten. Van Beveren en Anseele drongen erop aan contact te zoeken met Nieuwenhuis. De omstandigheden waaronder Lansens en zijn kameraden te werken hadden, maakten overigens indruk op de Gentenaars. *'Om daar als socialist voor den dag te komen moet men moedig zijn'*, was hun algemene conclusie. Want daar ging het niet slechts om vooroordeel, doch om een buitengewoon slaafse bevolking. *'Wij hebben slechts slapenden wakker te schudden, maar zij hebben lijken te bezielen. En toch zullen onze mannen gelukken, want wij hebben ze gezien, ze zijn intelligent en vastberaden.'* Vanaf nu richtte Lansens zich intensiever op de Noordnederlandse arbeidersbeweging. Een stroom van artikelen, liederen en vertelsels werd in *Recht voor Allen* opgenomen. Maar de internationale verbanden, beperkt tot België, verloor hij niet uit het oog. 'Voor ons en voor u' zond bijvoorbeeld een brief naar de grote kiesrechtmanifestatie die op 15 augustus in Brussel gehouden werd. De vereniging hoopte dat het Nederlandse 'proletariaat' geconfronteerd met die demonstratie *'zich zal beginnen te schamen over zijn achterlijkheid op sociaal gebied en uw voetspoor zal volgen'*.¹³⁸

De vereniging moet gegroeid zijn. Lansens noemde later een getal van veertig leden en een maximum aantal van tachtig. Dat is veel. De Amsterdamse vereniging had in 1879 zo'n 40 leden. Van het formulier dat Domela Nieuwenhuis in het najaar voor een enquête had opgesteld, vroeg Lansens echter 100 exemplaren en onder het adres aan de Tweede Kamer in juni stonden 45 namen. Deze geven

inzicht in de samenstelling van de vereniging. De ondertekenaars stellen zich voor als *'allen werklieden en meerderjarige ingezetenen van Vlissingen'*. Van de 45 ondertekenaars kon ik 42 in de bevolkingsregisters terugvinden. Verscheidene leden van de groep zouden nog jarenlang in socialistisch Vlissingen van zich laten horen. Onder hen was Quinten Brand, een timmerman die op 'de Schelde' werkte, de naaste vriend van Lansens. Een tijdlang woonden ze in hetzelfde huis (Vlamingstraat/hoek Vrijgang). Anderen zijn de Van Sons, de smid Thomass en de boorder Weijermans, van wie ook kinderen bekende vrije socialisten werden.¹³⁹

De ondertekenaars waren tussen de 21 en 67 jaar oud; hun gemiddelde leeftijd was 35,4 jaar. Een groot deel was in de kracht van zijn leven: 64% van de groep was jonger dan 40 jaar. Tien personen werden niet aangeslagen in de hoofdelijke omslag en niemand hoger dan de vierde klasse. Dat wil zeggen dat allen uit de werkliedenstand kwamen. Voor zover de belastinggegevens dat toelaten vormde de groep echter niet alleen qua leeftijd, maar ook qua inkomen een gemengd gezelschap. Geschoolde werklieden en minder geschoolde werklieden stonden op de lijst. Er bevonden zich minstens 10 weinig geschoolden in de groep: 3 sjouwerlieden, 3 stokers, 2 boorders en 2 losse arbeiders. Daarnaast waren er goed geschoolde werklieden, zoals 5 smeden, 3 bankwerkers, 3 vormers, 2 draaiers en 1 koperslager. De meeste ondertekenaars lijken hun brood te hebben verdiend op 'de Schelde': minstens 22 ondertekenaars. Zeven werkten op de mailboten en één bij de spoorwegen. Uniformiteit ontbreekt ook wanneer we de groep uitsplitsen naar geloof. Verreweg de meesten waren nederlands hervormd (29), een minderheid (9) katholiek, terwijl de overige vier israelitisch, doopsgezind, luthers en geen (Lansens) opgaven. Of het bij de hervormden en katholieken gaat om orthodox gelovende lieden is niet uit te maken. Lansens zelf vertelde later dat hij met orthodoxe protestanten wel in contact kwam, maar dat ze geen lid van de vereniging werden.¹⁴⁰

Slechts 5 ondertekenaars waren in Vlissingen geboren, terwijl in totaal 22 uit Zeeland kwamen. Elf waren geboren in Zuidholland, vier in Noordholland, vier in Brabant, één in Overijssel en één in Groningen. Van de vijf Vlissingers hadden vier werkervaringen elders opgedaan. Ieder lid had dus traditionele verbanden kunnen verbreken. De wijze waarop de groep bij elkaar kwam sluit ontworteling echter uit. Al zitten bij de ondertekenaars drie tappers toch was de groep niet bij elkaar gesprokkeld in kroegen. Dat zou ook een beetje vreemd zijn voor een vereniging als 'Voor ons en voor u', hoewel ook dan de aanwezigheid van de tappers opvalt. Eén van hen, Scheijbeler, zou zijn lokaal jarenlang aan de Vlissingse socialisten verhuuren, zodat ik vermoed dat hij met hun streven sympathiseerde. Een andere, Charles Zeijger, was tevens smid op 'de Schelde'. De groep was vooral bij elkaar gekomen via familiebanden, eens te meer een bewijs voor de rol van de familie in het negentiende-eeuwse werkliedenleven. F.R. van Rosevelt was de neef van Lansens, F.C. Klijnsohn was zwager van Zeijger. Van de drie Rotterdamse gebroeders Van Son, allen vormers, was Jan getrouwd met een dochter van de arbeider W.J. van der Hoofd, afkomstig uit St Philipsland. Hij bevond zich met drie zonen onder de ondertekenaars. Zijn schoonzoon Dirk de Waal ondertekende het verzoekschrift ook, evenals de smid J.J. Thomass die met een nicht van de Van der Hoofds getrouwd was. Een tweede weg waarlangs de mensen kwamen was het feit dat ze bij elkaar in huis woonden. Dat geldt voor vijf van de onderte-

kenaars. Familieverwantschap blijkt hiermee een belangrijk element in het ontstaan van arbeidersverenigingen. Ook elders zijn daar aanwijzingen voor gevonden. Zwahr wijst er in zijn studie over Leipzig op. In Amsterdam kwam Willem Ansing bij 'De Dageraad' doordat hij familie was van P.J. Penning. Ansing maakte op zijn beurt W. Maagdenberg lid, die bij hem in huis woonde.¹⁴¹

Helemaal zonder steun uit gegoede kringen bleef de vereniging niet. Iemand gaf het niet geringe bedrag van fl. 20,00. Eind januari 1881 kreeg de vereniging nog een 'aanzienlijke' partij boeken, alle aan kunst en wetenschap gewijd. Of dit van dezelfde persoon was is niet bekend.¹⁴²

f. ideologie I

Eenmaal in de socialistische beweging scherpste Lansens in korte tijd zijn maatschappijbeeld aan. Het werd steeds socialistischer, maar de kern van het gedachtengoed uit 'De Banneling' behield hij. Hij definieerde de positie van de werkmans beter, maar zijn beeld van politiek en politieke economie bleef ongewijzigd. Hij concentreerde zich nog steeds op onthulling van het koningschap als resultaat van de onkunde van de onderdanen. De andere leden van de vereniging hebben wellicht over de koning gedacht als A.R.J. Schenk (zie paragraaf a), anders is het niet te verklaren dat Lansens er in de vereniging zo nadrukkelijk over sprak.¹⁴³

Wat hield het socialisme van Lansens in? De sleutel vinden we in de ideale samenleving die hij zich voorstelde: het land der gerechtigheid. Alles ging er *natuurlijk* aan toe. Wat '*natuurlijk*' inhield, legde Lansens verschillende malen uit. In 'Klaagt niet, maar handelt! Onderzoekt en leert!' vertelt hij van broers die een verschillend ambacht uitoefenden, maar samen een stuk land in bezit hadden. Vroeg men hen van wie dat land was, dan antwoordden ze: 'Dat is van ons'. Was dat een onbegrijpelijk, onnatuurlijk, onrechtvaardig antwoord? Nee. Net zo natuurlijk was het dat de vrucht van hun gemeenschappelijke arbeid, de broers gemeenschappelijk toebehoorde. Waarom was dat '*natuurlijk*'? Dat hing samen met Lansens begrip van arbeid. In 'De Drie Geboden van het Socialisme' stelde hij dat alle leven voortkwam uit de natuur: het zonlicht, de dampkring en de aarde. Deze behoorden aan niemand had hij bij Nieuwenhuis gelezen. Arbeid maakte uit deze elementen het menselijk leven mogelijk, was het fundament waarop de samenleving natuurlijkerwijze was gegrond. '*De arbeid heeft den mensch mensch doen worden. Door den arbeid kon de mensch zich boven de dierenwereld verheffen*', dus niet meer door zijn redelijke vermogens zoals Lansens eerder meende. Via de arbeid waren de mensen kinderen der natuur. De beschouwing van Lansens was materialistisch geworden. In het opstel 'Werken is zalig', dat hij op 14 oktober voltooide, klinkt haast Büchner door: een natuurwet, samenvoeging van verschillende stoffen, heeft de mens doen ontstaan. Houdt de werking van die wet op dan sterft de mens. Zo is het ook met de maatschappij: die kan slechts bestaan door de samenvoeging van de arbeid van de mensen. '*De arbeid is de bron van alle welvaart*.' Alle kunstwerken (dijken, bruggen, wegen, huizen) zijn de vrucht van gemeenschappelijke arbeid. Dat was '*natuurlijk*'. 'Onnatuurlijk' was het echter dat de paarden die de haver verdienden haar niet kregen.

In het land der gerechtigheid zou de maatschappelijke organisatie anders zijn. Na het bezoek van Van Beveren en Ansele bereidde Lansens over dat onderwerp voordrachten voor. Een vraag van H.C. Krijthe deed hem zijn ideeën openbaar

maken. Krijthe, een intellectuele vriend van Domela Nieuwenhuis, publiceerde in *Recht voor Allen* met grote regelmaat zijn droge opstellen over vragen van het socialisme. Op 24 juli 1880 stelde hij het probleem van de staat aan de orde. Socialisme was *'onderlinge hulp van alle ingezetenen van den Staat'*, dus ook in de toekomst zouden staten met grenzen blijven bestaan. De mogelijkheid bestond dan dat socialistische staten tegenover elkander kwamen te staan. Wie had uitvoerbare aanbevelingen om daaraan te ontkomen?

Als vrijmetselaar had Lansens al uitvoerig nagedacht over grenzen, omdat die in principe doorbroken moeten worden. Als socialist zag hij het grenzenprobleem vooral in verband met de vraag hoe de socialistische gemeenschap de productie zou organiseren. Want dat ook in de toekomstmaatschappij gewerkt zou moeten worden stond wel vast. Lansens was aanmerkelijk realistischer dan bijvoorbeeld William Morris in *'News from Nowhere'*, al leek ook hem werken in een socialistische samenleving iets heerlijks. *'Of is het geen zoet genot, de overtuiging met zich te dragen, dat wij door onzen plicht te volbrengen, de armoede met al haar ellende, die zij na zich sleept, onmogelijk pogen te maken? Ja, werken is werkelijk zalig!'*, schrijft hij aan het slot van *'Werken is zalig'*. Anders dan bij Morris, waar je werkt voor je plezier, en waar men werkt in het besef dat leven zonder werken -omdat kunst en arbeid weer zullen samenvallen- leidt tot degeneratie, is werken bij Lansens een maatschappelijke plicht. Sterker nog, het is een maatschappelijk recht, want wie begrijpt dat hij aan de maatschappij verplicht is te werken, die mag men niet het recht ontzeggen door werken te vergelden wat de maatschappij hem schenkt. In zijn socialistische maatschappij hebben de mensen een innig sociaal verantwoordelijkheidsgevoel.¹⁴⁴

Grotere gemeentelijke zelfstandigheid en democratie versterkten dit nog. De vrucht van de gemeenschappelijke arbeid zou in elke gemeente opgeborgen worden in twee soorten gebouwen. De eerste bewaarde wat de eigen gemeente nodig had, de tweede wat overschoot. Het bestuur van de gemeente zorgde voor nauwkeurige administratie van een en ander. Deze lijsten werden vervolgens overgelegd aan een provinciaal bestuur. Dit vulde de behoeften van de ene gemeente aan met overschotten van een andere. Lansens werkte met de voorbeelden koren, linnen en wol en liet zich niet uit over de vraag hoe het met de zware industrie moest, waar hij zelf in werkte. Zoals het provinciale bestuur de zaken in de provincie regelde, zo regelde een landelijk bestuur de zaken in het land, een internationaal bestuur de zaken tussen landen en een algemene raad de zaken tussen werelddelen. Bestuur werd administratie; de zaken werden van beneden naar boven geregeld en niet andersom. Hoe de produkten van de gemeenschappelijke arbeid over de mensen zouden worden verdeeld liet Lansens onbesproken. Misschien omdat Krijthe slechts naar de grenzen had gevraagd. Dat was het minste probleem. Lansens geloofde niet, zoals anderen, dat het socialisme met een grote kwast over de wereldkaart zou gaan en alle grenzen zou uitwissen. De landen zouden hun naam behouden en de grenzen zouden zich amper wijzigen. Hun functie zouden ze echter verliezen. Ze zouden voortaan *'geschiedkundige grenzen'* heten, *'omdat zij onmisbaar zullen blijken bij het onderwijs in de geschiedenis'*.

Krijthe vond dit niet praktisch genoeg. Hoe moesten de grenzen afgeschaft worden? Lansens verhaal begon eigenlijk op de dag nadat dat gebeurd was, maar

zover was het nog lang niet, aldus de 'profeet van Coevorden'. Hij ried Lansen het degelijke stuk van Domela Nieuwenhuis te lezen: 'Eduard von Hartmann. Die Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins'. Krijthe voegde aan die aanbeveling toe dat het socialisme volgens Domela *omnistisch* moest zijn, het alternatief dat, doordat het optimisme sinds Copernicus aan het wankelen was gebracht, voor het pessimisme nog gekozen kon worden. Lansen zocht zijn antwoord niet in een studie van 'Eduard von Hartmann' of andere geleerdheden. Krijthe stelde naar zijn mening een niet te beantwoorden vraag. Je hoefde niet precies te weten, welke weg afgelegd moest worden. Het idee van de toekomstmaatschappij was er niet minder waardevol om. Het was als met een stuurman op de oceaan. Hij wendde de steven in een bepaalde richting, omdat hij wist dat hij die kant uit moest. In zijn verbeelding kon hij de plaats van bestemming al zien. *'Wel verre, dat de beelden, die reeds voor hem uit de wateren opdoemen, hem in praktijk tot niets dienen, zijn zij hem, wat de hemellichamen zijn bij het berekenen der plaats waar hij zich met zijn schip bevindt.'* Het ging er dus maar om de juiste koers uit te zetten en te beginnen op het juiste punt. Daartoe moest goed onderzocht worden wat de oorzaken waren van de bestaande ellende. Die bepaalden waar men moest aanvangen.¹⁴⁵

Voor Lansen waren de arbeiders zelf de eerste oorzaak. Vooral hier waren zijn ideeën concreter geworden. Binnen het raamwerk uit 'De Banneling', het onwetende volk, kon hij nu omschrijven hoe dat zichzelf ook economisch de das omdeed. De werkman veroorzaakte de werkeloosheid zelf, want hij sloofde zich uit om steeds meer te produceren. Zo vulde hij bovendien de zakken van zijn *'meerderen'*, staat in 'Hoe het er zoo al naar toe gaat!' De socialistische beweging moest 'het volk' de ogen openen voor de oorzaken van de toestand waarin het verkeerde. De socialisten moesten een bond vormen, zo machtig, dat het volk vanzelf gedwongen werd voorwaarts te gaan. Welbeschouwd was de verhouding tussen arbeiders en bezitters toch 10 : 1? Dat alleen al moest de uitgebuite arbeiders doen ontwaken.

Wie precies tot het onderdrukkende elfde deel van de bevolking behoorde, maakte Lansen niet duidelijk, wel wát zij waren. *'Een verwijfd gebroed'*, schrijft hij in 'Och, was ik maar een ezel'; *'eene wufte minderheid'*, in het tweede antwoord aan Krijthe; *'een handvol slimmerts'*, in 'Werken is zalig'. Een door en door rot geslacht. Hoe kwam dat 'hoog kanailje' aan zijn positie? Het toneelspel 'Zoo sprak en handelde men op het einde der 19e eeuw' geeft een idee. Centerknul senior geeft zijn zoon, die naar de Oost gaat raad: voor zijn meerderen moest hij kruipen, om zijn mindere voor hem te doen kruipen, *'Wees een lammetje'*. De hond van zijn meester moest hij zijn, vals spel en misleiding moesten de basis van zijn werken worden. Stelen en omkopen, *'dat geeft veel profijt, doch eisch streng van uwe slaven, stipte eerlijkheid'*. 'Vaarwel', roepen beide elkaar aan het einde toe,

'Hier past geen geweën,
't Hoogste goed is 't goud der aarde,
't Goud en God zijn één.'

De Centerknuls droegen het vak van vader op zoon over, maar dikwijls ging het

anders. In 'Werken is zalig' komt een jonge directeur voor. Hoe was die aan zijn baantje gekomen? *'Hij trouwt een meisje met geld, zijn vrouws vader is een groot aandeelhouder in de fabriek en nu maakte men het schoonzoontje voor fl. 5000 's jaars directeur, schoon hij geen kennis van zaken bezit. Zulke lui moeten nu een werkman 'richten'.*' *'Opgeblazen schobbej...'* waren de hoge heren veelal.

'Gelijk men lijken schuwt,
Zoo schuwe ieder onzer,
Den omgang met het volk!'

liet hij de rijken zingen in 'Klaagt niet, maar handelt! Onderzoekt en leert!'.
'Zij mogen enkel huwen
Met huns gelijken, dat
Het volk voortdurend slave,
Op nieuw een kaste zij!'

Een kaste van paria's, waar hij over gelezen had in een boek van F.F.B. Clavel.¹⁴⁶

De aanvankelijke kritiek van Lansens is sterk moreel getint. De drie geboden van het socialisme (*1. Hebt elkander lief; 2. Draagt elkanders lasten; 3. Strijdt voor elkanders rechten*) tevens geboden van zuivere menselijkheid, werden door de heren grof overtreden. *'De geldkoorts'*, een beroepsziekte bij fabrieksdirecteuren, was een oorzaak, maar belangrijker was het individualisme. Dat was de eigenlijke ziekte van de maatschappij, staat in het tweede antwoord aan Krijthe. Onder individualisme verstond Lansens egoïsme en winzucht. Op hoger niveau kwam hij terug op het grenzenprobleem, want om te kunnen gedijen, zo stelde hij vast, had het individualisme grenzen nodig. *'Grenzen zijn de wieg en de bakermat van het individualisme'*, volgde niet helemaal logisch op deze vaststelling. Het individualisme had de ingezetenen van de staat in streng begrensde afdelingen ingedeeld, stonden, *'wier belangen lijnrecht tegenover elkander staan'*. Niet alleen de hogere standen leden onder het individualisme, treurig genoeg ook de arbeiders. Op een opmerking van Anseele, *'dat hij, helaas! zoo veel wandelstokken met een broek en een jas aan en een hoed op had ontmoet, maar zoo weinig menschen had gezien'*, had Lansens die elfde juli geantwoord, dat de Nederlandse maatschappij een kopie leek van de *'Hindoesche'* maatschappij. Het kasten-wezen was in volle bloei. Een straatmuzikant met een instrument van 30 gulden zag minachtend neer op een collega met een instrument van fl. 29.99! Het was onder arbeiders al niet beter dan onder de heren. *'Verdrukt al wat beneden u staat, aanbidt ieder die boven u staat, ziedaar de algemeene leuze. Een werkman die 18 cent per uur verdient is een slaaf voor ieder die meer, een tiran voor ieder die minder krijgt, doch allen worden verteerd door haat en nijd en afgunst. Een handwerksman houdt geen gemeenschap met een sjouwerman en deze gevoelt zich van meer betekenis dan die sjouwerman ginds, omdat hij werkt en d'ander armoe lijdt, omdat hij geen werk vinden kan.'*¹⁴⁷

Dit misplaatste standsbesef verdeelde de arbeiders, zodat ze zich niet gezamenlijk teweer stelden tegen de *'wufte minderheid'*. De toestand werd nog verergerd door de onderlinge concurrentie die de werklieden zich op hun werk lieten opdringen. Vijandschap werd aangewakkerd, moedwillig vertraptten de arbeiders elkaar en jenever bedwelmde veler geest. De kerk had hun kracht om te handelen

verlamd door het gebed, schrijft Lansen in 'Klaagt niet, maar handelt! Onderzoekt en leert!' De priesters spiegelde de werklieden voor dat deze wereld zo van God gewild was. Daarom moesten de socialisten de arbeiders bijbrengen dat niet een hogere macht hen terneer drukte, maar een kleine minderheid. Lansen keek bij het 'hoe' van de maatschappijverandering wel voornamelijk naar hetgeen de arbeiders zelf doen konden en moesten doen, maar niet alleen. Er waren krachten aan het werk die het socialisme naderbij zouden brengen. Het individualisme werkte in het voordeel van de socialisten, omdat het in zijn gretigheid grenzen afschafte. De belangen van de ingezetenen van de staat raakten zodoende al tamelijk verweven. Het socialisme hoefde straks alleen maar hetgeen nu nog ten bate van enkelen strekte, ten bate van allen te brengen. Dan zou het *'den hoorn des overvloeds over het mensdom [...] uitstorten'*.

Marxistisch socialisme treffen we bij Lansen in de eerste tijd niet aan. Zijn maatschappijkritiek was vooral rationalistisch en moreel en betrof zowel de traditionele als de doorbrekende kapitalistische maatschappij. Standsbesef, kerkse godsdienst waren de krachten van de traditie, egoïstisch winstbejag en chaotische verdeeldheid elementen van de nieuwe maatschappij. Tezamen bevorderden ze de werking van het verderfelijke individualisme. Lansens strijd was niet zozeer een economische strijd, als wel een algemeen-menselijke strijd voor recht en daarom heel breed. 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' inspireerden hem, niet Marx. Toch was hij, gezien de antwoorden die hij op de enquête van Domela Nieuwenhuis gaf, niet blind voor de uitbuiting die plaats vond in de bedrijven. Gaandeweg was hij gaan inzien dat de loonarbeider ook materieel niet als mens behandeld werd. De armoede welke zodoende het leven van een arbeider kenmerkte, beschreef hij in 'Werken is zalig'. Toch kwam hij niet op het idee van loonstrijd. Hij bepleitte een wezenlijker strijd: die om recht en een gelijkwaardig bestaan voor arbeider en kapitalist. Het ging om een maatschappij waarin liefde en gerechtigheid zouden heersen. Overdaad kwam dan vanzelf. Het lijkt wel alsof de *afhankelijkheid* van de loonarbeider hem meer krenkte dan de armoede. *'Gevoelen wij, dat ons waarlijk een slaveketen boeit aan de schandpaal der afhankelijkheid?'* vroeg hij in 'Leert 't volk toch tellen'. Hij meende dat *'dat gevoel van afhankelijkheid langzamerhand al het menselijke in den mensch wegnaaft'*.

Nieuwenhuis' opmerking dat er op zijn voordrachten nog wel wat te bekritisseren viel spoorde Lansen aan tot verder onderzoek. De bestudering van de sociale kwestie was een heel karwei. Wat hij las vertelde hij niet, maar hij maakte in ieder geval kennis met gedachten van Marx en Engels. Hij heeft waarschijnlijk Nieuwenhuis' bewerking van 'Das Kapital' gelezen, die als 'Kapitaal en Arbeid' in januari 1881 was uitgekomen. In 'Werken is zalig' komt dat tot uitdrukking. De serie eindigt met marxistisch aandoende regels, die een frisse ontdekking lijken. De slotwoorden van het Communistisch Manifest, dat de arbeiders slechts hun ketenen te verliezen hebben, maakten grote indruk. Het gedachtengoed van Marx en Engels vormde een nieuwe dimensie in Lansens ideeënwereld. Het klonk nog sterker door in de 'Gids voor den Socialist' (samengesteld in het voorjaar van 1881).¹⁴⁸

In de derde aflevering van de Gids staat dat de oorzaak van de kloof tussen arm en rijk *'het privaat bezit'* is. Lansen schreef dit revolutionair nieuwe inzicht

neer 'op het gevaar af, om voor gek verklaard te worden'. Wat 'het privaatbezit' bleef echter in het vage. Ik vrees dat hij het niet zeker wist. Soms lijkt hij alle privaatbezit te bedoelen. In de vijfde aflevering echter zegt hij dat 'alles wat de samenwerking van allen te voorschijn riep' aan allen hoorde toe te komen. Daar volgde voor hem uit dat de kerk alleen toebehoorde aan hen die haar 'schragen' en dat daarom de kerk tot privaatzaak 'verheven' moest worden. Lansen had dus nog onvoldoende omlijnde gedachten over privaat-eigendom. In de Gids bracht hij wél beter onder woorden, dat arbeid de schepper van alle rijkdom is. De lieden die zich 'den bazennaam ontwassen' 'heeren' noemen, zijn eigenlijk niets anders dan de parasiterende klimop aan de boom (hetzelfde beeld had hij in 'De Banneling' gebruikt voor de koning) die arbeid heet. Lansen had zich enigszins vertrouwdgemaakt met Marx' arbeidswaardetheorie, volgens welke de door de arbeiders geproduceerde meerwaarde in de zak van de kapitalist verdwijnt. In de vijfde aflevering rekende hij uitvoerig voor hoeveel dat in een bepaald geval wel niet kon zijn.

Zo piekerde, studeerde en schreef Lansen in het afgelegen Vlissingen voort. Lang niet al zijn gedachten waren oorspronkelijk, maar de mengeling die hij samenstelde en de wijze waarop hij ze naar voren bracht waren heel bijzonder. Het is het gedachtengoed van iemand met het waardigheidsbesef van de onafhankelijke ambachtsman. De idealen van de Franse Revolutie waren ook de zijne. De emancipatorische vooruitgang welke zij inhielden zag hij gehinderd door de bestaande orde: het standsbesef, het koningschap, godsdienststrijd. Hij uitte een rationalistische kritiek, die aanvankelijk weinig verband hield met ervaringen op de bedrijfsvloer. Deze vulden haar slechts aan toen hij op 'de Schelde'-in de verhoudingen van de grote industrie gekomen was. Zijn interesse voor het socialisme werd gewekt en eerst dit gaf zijn kritiek een sociaal-economische dimensie. Het kostte hem moeite de moderne grootindustrie in te passen in zijn toekomstidealën, maar Lansen werd niet reactionair. De wereld wilde hij veranderen; daartoe moesten de werklieden zich verenigen, niet om de macht in de staat te veroveren, doch om hun collega's wakker te schudden. Bewuste arbeiders waren nodig voor het welslagen van de nieuwe maatschappij en waren ze eenmaal bewust van hun onderdrukking, dan was maatschappijverandering een peuleschil. De staat komt in de strategie van Lansen niet voor; zijn adhesie bij het verzoek om algemeen kiesrecht geeft daarvoor geen aanwijzing. De staat was in het leven der werklieden ook niet veel meer dan belastingen, politie, dienstplicht, armbestuur en een schijntje onderwijs. De afwezigheid van de staat in Lansens strategie is dus begrijpelijk. Welbeschouwd paste de staat er ook niet in, omdat die strategie gericht was op ontwikkeling en bewustmaking van de onderdrukten. Hoop op de staat is eerder een vorm van messianisme; Lansen stond voor emancipatie. Ook Domela Nieuwenhuis was voor hem niet een nieuwe messias. 'Veel geachte Mede-arbeider' was de wijze waarop hij Nieuwenhuis aanschreef, in een brief die hij overigens 'vol achting' afsloot. De overwegingen en strategie die Lansen uitzette vormen de kern van het latere vrije socialisme. Aan Lansen en de Vlissingse vrije socialistten kunnen we zien hoe nauw dit verbonden was met de Verlichtingsidealën van de Franse Revolutie.¹⁴⁹

Lansen stak met kop en schouders boven zijn vrienden uit. Volgens *De Volkswil*

moest hij *'uitmuntend zijn om ergens het eerste zaad van het socialisme te werpen'*. Streefde hij naar een leidende rol? Ik geloof het niet. Al in april 1880 zei hij tot zijn medeleden: *'t Is hier niet als in de kerk. Daar zegt de spreker: Ik zeg dat en wat ik zeg is waar, dat moet gij gelooven. Als wij iets zeggen, dan mag ieder uwer gerust naar het bewijs vragen'*. Net als hij moesten de leden van 'Voor ons en voor u' leren zelf te denken. 'Onderzoekt en leert, put uit die boeken een schat van kennis', schreef hij in een dankadvertentie voor een aantal boeken.¹⁵⁰

Hij trachtte zijn medeleden op te voeden tot waardige personen in socialistische beweging. Zo hield hij hen in juli 1880 bij het bezoek van de Gentenaars voor: *'Weet en bedenkt dat als gij uwe plichten verwaarloost, gij door uw gedrag een blaam op onze vereeniging werpt, dat gij dan niet alleen die [mannen, de Gentenaars] in het aangezicht slaat, maar hun krenkt tot in het diepst hunner ziel, door hun op die wijze verachtelijk te maken voor het aangezicht dergenen, die het volk bespotten.'* In hun eigen leven moesten ze de drie geboden van het socialisme toepassen. In het bijzonder gold dat de vrouw. Deze was immers vaak nog meer slaaf dan de man. Een dubbele dienstbaarheid drukte haar. De socialisten moesten de vrouw recht verschaffen. *'Verachtelijk is de proletariër, die beheerscht wordende, in zijne vrouw niets anders ziet dan eene door hem beheerscht wordende slavin, want in zijn mond is het woord recht een wanklank'*, schreef Lansens als motto bij het gedicht 'Aan de vrouw van den zwager'. De rol van de vrouw zag hij overigens in huis, waar zij de kinderen moest opvoeden tot onafhankelijk denkende volwassenen zonder standsbesef en vooroordeel, maar met *'heil'ge liefde, voor vrijheid en recht'*. Daarom moesten ook de vrouwen ontwikkeld worden.¹⁵¹

Een aantal van zijn lessen namen de verenigingsleden ter harte. Het vrije denken sprak sommigen bijzonder aan. In de Strijdpenningsrubriek van *Recht voor Allen* vinden we bijvoorbeeld: *'omdat ik niet meer te biechten ga, want dat strijdt tegen de rede, 5 cents; weg met de geestelijke politie, 5 cents'*. Een ander meldde met zekere trots: *'omdat O. zijn kind niet laat doopen, 10 cents; ik doe het ook niet, 5 cents'*. *'Opdat ieder tot vrije gedachten zou komen'*, luidt een ander motto. Ook de vrienden van Lansens hadden onafhankelijkheidsgevoel en een sterk zelfbewustzijn. Niet meelopen met de lamme massa, die in tegenstelling tot een ezel andermans zangen nabalkte, maar ontwikkeling en zelfstandig nadenken streefden ze na. Quinten Brand moest na de crisis op 'de Schelde' (1885) vrijstelling van schoolgeld vragen, want het was hem *'smartelijk'* als zijn zes dochtertjes naar huis zouden worden gezonden. Hij smeekte niet, zoals anderen, maar sprak wel de hoop uit *'dat over kinderen en ontwikkeling niet te licht worde gedacht daar ik bijde innig liefheb'*.¹⁵²

Loonarbeid werd door deze werklieden al licht als vernederend ervaren. Een verenigingslid gaf 10 cent, *'opdat de loonslaaf zou begrijpen, dat hij een brandende kaars is, die zich zelven verteert ten bate van een ander'*. De socialistten vochten tegen dat onrecht. *'Wie socialist wil wezen, moet een vijand van onrechtvaardigheid zijn'*, meende L.v.B. Recht en vrijheid waren *'de basis'* immers van het menselijk bestaan. Van hun bevrijding droomden ze in bijbelse termen: *'18 Maart Commune van Parijs, gij zijt verbannen, vermoord en begraven, maar gij leeft in duizende harten, die allen hopen op - en werken aan uwe verlossing en weder opstanding.'* Van het gevoel vernederd te worden naar de gedachte aan

wraak is niet zo'n grote stap. Verbittering over de ondervonden afhankelijkheid en vernedering deed op den duur ook bij Lansen die gedachte opkomen. *'Aan de schatten der bezitters kleven bloed en tranen, bloed en tranen die om wraak roepen'*, schreef hij aan het eind van *'Werken is zalig'*. Wraak is een pendant van het bewustzijn dat de arbeiders de maatschappij moeten en kunnen veranderen; ze rechtvaardigt die verandering. Tot zolang werd elke onrechtvaardige daad op de lat bijgeschreven. *'t Zal niet aan werk ontbreken als de groote afrekening wordt gehouden'*, schreef Quinten Brand bij een dubbeltje strijdpennning. De Vlissingse socialisten moesten dan ook niets hebben van die brave a-politieke Middelburgse werkmansvereniging. *'Er valt daar zeker nog wat af van de meergegoeden dat ze [de Middelburgse werklieden] zoo kwispelstaarten'*. In Vlissingen was men niet van plan gemoedelijk op die kruimels te wachten.¹⁵³

g. het einde van *'Voor ons en voor u'*

'De ware socialist handelt op het gevaar af van te verliezen, soms zelfs in de zekerheid te zullen verliezen; en hoe groter de waarschijnlijkheid van een nederlaag, des te hoger de morele waarde van zijn daad,' heeft de Poolse filosoof Kolakowski eens geschreven. Ik denk niet dat Lansen verwacht heeft dat hij de nederlaag zou lijden. Het zag er aanvankelijk ook niet naar uit, want de vereniging liep goed en telkens kwamen nog nieuwe mensen naar de vergaderingen van de *'Propagande-club'*. Lansen moest echter steeds bedekter opereren. In *De Volkswil* eerder dan in *Recht voor Allen*. Op 27 juni 1880 ondertekende hij een bijdrage in *De Volkswil* voor het eerst met het pseudoniem: *'EVA en AVé'*. Het valt op tussen de ingewikkelde Griekse namen die vaak als pseudoniem werden gebruikt. Lansens pseudoniem was een afkorting en had een betekenis: *'Een Voor Allen en Allen Voor één'*. Die schuilnaam kon hem een tijdje redden, maar niet voor lang. In oktober 1880 werd hij door *'de Schelde'* ontslagen, *'om zijn sociale denkbeelden van de werf [...] gejaagd'* zoals een dominee zei, precies aan het begin van de dure wintertijd.¹⁵⁴

Na het ontslag maakte hij een propagandatour met de redevoering *'Werken is zalig'*. Zo sprak hij op 23 oktober in Amsterdam en op 2 november in Gent. Hoe hij in de eerste tijd na zijn ontslag in zijn onderhoud voorzag, is niet bekend. In de stad nam de tegenwerking toe. Lansen kreeg de naam *'communist'* te zijn en ook de verenigingsleden werden meer en meer onder druk gezet. Het begon met de pastoor, schreef hij later in het vrijdenkersblad *De Dageraad*, *'en we verspeelden al wat roomsch was'*. De machtige directie van *'de Schelde'* deed de pastoor na. Volgens Lansen werden vooral de vrouwen onder druk gezet. Ontslag was uiteraard een effectief dreigement; dat van Lansen zal de leden wel hebben doen schrikken. Hoe snel de afkalving van de vereniging verliep is moeilijk te schatten, maar in november 1880 waren Lansen en zijn mannen voluit in de verdediging. Een verslag van Lansen uit Gent doet vermoeden dat toen al heel wat leden de vereniging hadden verlaten.¹⁵⁵

Er kwamen in de stad geruchten in omloop, als zouden de socialisten net als de nihilisten alles willen vernietigen. De *Vlissingsche Courant* verspreidde verontrustende berichten over anarchisten zoals *'die halfkrankzinnige Louise Michel'* uit Frankrijk die wel als *'vorstenmoordenares'* wilde optreden. Geconfronteerd met al die praatjes waarschuwde Lansen de leden publiekelijk. Ze moesten helpen er

een einde aan te maken en door woorden en daden bewijzen dat de socialisten alleen wilden afbreken wat *'de macht der onkunde'* behoefde om te kunnen bestaan. Lansen liet zich niet uit Vlissingen verdrijven. *'Zijn er, die na een poos met u vereenigd te zijn geweest, u zelf voor den last laten zitten, aarzelt geen oogenblik om recht op uw doel af te gaan, bedenkt dat één man, die zegt wat hij denkt en in oprechtheid doet wat hij zegt, sterker is, dan honderd lafaards'*, vertelde hij in een vergadering van 'Voor ons en voor u'. Op 1 februari 1881 opende hij een coöperatieve winkel in zijn huis. *'De waar is goed, de prijs is billijk'*. De winkel liep niet slecht, maar de vereniging ging achteruit. Na juli 1881 liet Lansen vrijwel niets meer van zich horen. Misschien moest hij te hard werken of werkte hij elders, ik weet het niet. Zijn zwijgzaamheid begon in elk geval op te vallen. Op 22 oktober 1881 vroeg F. B.[remer] uit H.[aarlem] *'Hoe gaat het met Eva en Avé?'*, maar er kwam geen antwoord. *Recht voor Allen* drukte in februari 1882 nog eens een gedicht van Lansen af, 'Op', een schreeuw van hoop: *'Zonne rijt vlug / Geef den onterfden de aarde terug'* eindigde het, want dat de arbeiders zelf een betere wereld moesten bevechten kon Lansen in dit gedicht niet verwerken. Eind 1881 werd 'Voor ons en voor u' opgeheven.¹⁵⁶

In Lansens herinnering was men aan het eind weer met drie man over, maar niet dezelfde: eentje was er vervangen. Die nieuwe kracht liep al een tijdje mee in de beweging: Lodewijk Mieremet, een van de eerste leden van de Haagse socialistenvereeniging. Hij was vormer van beroep en naar Vlissingen gekomen omdat de gieterij van 'de Schelde' zo modern was. Mogelijk was hij ook door Domela Nieuwenhuis aangespoord. Hij was een maand ouder dan Lansen, maar van ander kaliber. Hij was eigenlijk nogal een droogstoppel en als spreker noch als schrijver begaafd. Niettemin was het aan hem te danken dat met het vertrek van Lansen op 17 april 1882 het socialisme niet uit de stad verdween. Naar de financiële afdrachten aan *Recht voor Allen* te oordelen, verzamelde Mieremet in 1882 negen man om zich heen. Dat groepje vond Lansen bij een bezoek aan de stad in augustus 1883 nog *'levendig werkzaam'* *'Als wij maar willen, vermogen wij veel'*, meende zijn oude kompaan J. O.[relio], ten teken dat deze Gideonsbende de moed niet liet zakken.¹⁵⁷

h. slot

Voor de controle die de hogere standen in de standenmaatschappij over de lagere standen uitoefenden hield de socialistische beweging, die de werkende standen als klasse van onderop organiseerde, een groot gevaar in. Dat gevaar werd door de hogere standen onderkend, maar slechts een gedeelte zette zich in om de werklieden geestelijk te beïnvloeden tegen socialistische denkbeelden. In Vlissingen was dat 'beschavingsoffensief' niet erg krachtig, doordat de stad enerzijds daarvoor te weinig geschikte inwoners had en anderzijds de goeie burgers te weinig financiële steun verleenden. Ook lukte het de 'heeren' niet de belangstelling van de werklieden op te wekken. Zij bleven daarvoor veel te veel in de sfeer van hun stand en stonden in feite te ver af van de wereld van de werkman. De zwakke verrichtingen van de Vereeniging voor Volksvermaken etc. laten zien dat diegenen in de hogere standen die oog hadden voor de maatschappelijke ontwikkelingen maar zeer beperkte mogelijkheden hadden onder nieuwe verhoudingen de controle van de hogere standen te behouden. Hoeveel zwakker moesten zij nog

staan wanneer de arbeidersbevolking in de stad fors ging groeien. Reeds in de zeventiger jaren konden de Vlissingse werklieden ten opzichte van de liberalen een wereld voor zichzelf hebben.

Vooralsnog beheerste de onderdanigheid die bij de nederige stand van een werkman hoorde de houding van de Vlissingse werklieden, maar niet alles lieten zij over hun kant gaan. In 1875 waren bootwerkers bereid te staken voor een hoger loon en in 1877 verhinderden metaalbewerkeren een openbare verkoping. Wanneer zij zich tekort gedaan voelden kwamen de Vlissingse werklieden in actie. Dat was de keerzijde van het standsbesef, dat immers ook inhield dat je als fatsoenlijk mens je stand moest kunnen ophouden. Dit besef was een belangrijke voorwaarde voor het ontstaan van een socialistische beweging. Daarnaast bleken de werklieden van elkanders situatie doorgaans redelijk op de hoogte te zijn en bovendien kenden ze allerlei verzekeringsachtige verenigingen van vakbroeders. In deze wereld trad de bijzondere figuur A.J. Lansen op. Dat we zijn ontwikkeling van links-liberale werkman tot socialist zo gedetailleerd konden volgen, is uniek. Daarom is het niet met zekerheid uit te maken of die ontwikkelingsgang op zich ook uniek was. Vaststaat in ieder geval dat hij geheel op zichzelf aangewezen was, dat iemand als Hendrik Gerhard verder was, maar dat Lansen in zijn links-liberale ideeën vergelijkbaar was met de Arnhemse werkman Potharst.

Lansen streefde ernaar de idealen van de Franse Revolutie te vertalen voor een op de moderne industrie gebaseerde kapitalistische maatschappij. De klok probeerde hij niet terug te draaien, maar hij wilde, uitgaande van de nieuwe verhoudingen, die maatschappij radicaal verbeteren. Zijn ideeën waren tijdsgebonden en pasten volkomen in de omstandigheden waarin hij leefde. Hij bestreed het standsbesef dat de werklieden onderling verdeelde. Zie ik het goed dan streed hij om de waarde van ieder mens. In die waarde lag tevens het antwoord op de vraag waarom het verkeerd was dat hij als werkman onevenredig hard moest werken voor een loon dat onevenredig karig was. Met andere woorden gekwetste standsnormen stonden mede aan de basis van zijn opvattingen. Zijn persoonlijke levensgeschiedenis, de mensen en de ideeën die hij ontmoette, beïnvloedden echter ook de ontwikkeling van zijn denken. Tijdsgebonden is daarnaast de grote plaats die verstandelijke verklaringen voor problemen waarvoor doorgaans goddelijke verklaringen voor werden gegeven, bij hem innemen. In een overwegend christelijke maatschappij zoals de Nederlandse toen was (slechts 0.31% van de bevolking gaf in 1879 op niet tot een kerkelijke gezindte te behoren), is dat wel verklaarbaar. Niet alleen stelden de bestaande maatschappij en het probleem van maatschappijverandering het eigen geloof op de proef, wie iets wilde veranderen werd door de tegenstanders van die verandering ook al snel op het terrein van de theologie, niet dat van de sociologie, politicologie of economie, gedrongen.¹⁵⁸

De belangrijke plaats die het geloof in de overwegingen van Lansen innam werd nog versterkt door zijn strategie van maatschappijverandering. Die kon immers alleen bewerkstelligd worden door de onderdrukte werklieden zelf en daartoe moesten zij bewuste, onafhankelijk denkende personen worden. Al sloot Lansen zich aan bij de beweging voor algemeen stemrecht, de staat maakte van zijn strategie geen onderdeel uit. Dat paste bij de geringe rol die de staat speelde in de toenmalige maatschappij, maar de zelfstandigheid die Lansen van de werklieden vroeg paste evenzeer bij het zelfstandigheidsideaal dat ieder lid van elke

stand in de standenmaatschappij diende na te streven. Dit zelfstandigheids- of onafhankelijkheidsgevoel hield Lansen ook overeind in de socialistische beweging: dat was een beweging van gelijken, die wel voormannen kende maar geen leiders die je blindelings moest volgen. Domela Nieuwenhuis werd door Lansen zeer hoog geacht, maar hij was geen nieuwe heiland.

Eveneens in overeenstemming met de tijd waren de basisdemocratie en de federatieve opbouw welke het toekomstideaal van Lansen kenmerkten. Hij doorbrak het lokale waar hij zich onderdeel voelde van een internationale beweging, maar met de andere socialistische verenigingen voelde hij zich slechts in een federatief verband. Het zijn ideeën die kunnen leven in een maatschappij waar de economie nog niet gestoeld is op grootschalige ondernemingen en waar de plaatselijke zelfstandigheid nog een grote rol speelt. Het is belangrijk vast te stellen hoe negentiende-eeuws deze ideeën van Lansen waren (trouwens dat de socialistenvereeniging bij elkaar was gekomen via familiebanden, was dat ook), omdat ze de kern vormen van de vrij-socialistische opvattingen. Dat wil niet zeggen dat ze zinloos waren (of zijn), maar wel dat ze problematisch dreigden te worden, omdat de maatschappelijke ontwikkeling zich van die idealen af bewoog.